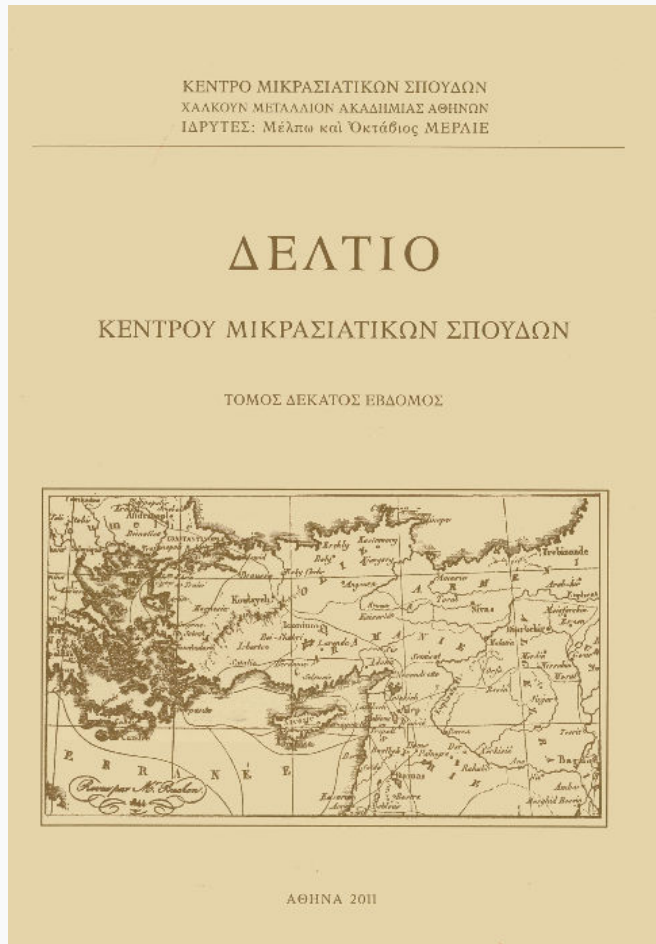

Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

Τόμ. 17 (2011)

Συμβολή στη Μικρασιάτικη αγιολογία: Οι νεομάρτυρες της Σμύρνης

Σταύρος Δ. Γριμάνης

doi: [10.12681/deltiokms.30](https://doi.org/10.12681/deltiokms.30)

Copyright © 2015, Σταύρος Δ. Γριμάνης

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Γριμάνης Σ. Δ. (2011). Συμβολή στη Μικρασιάτικη αγιολογία: Οι νεομάρτυρες της Σμύρνης. *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 17, 299–320. <https://doi.org/10.12681/deltiokms.30>

Σταῦρος Δ. Γριμάνης

ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΗ ΑΓΙΟΛΟΓΙΑ:
ΟΙ ΝΕΟΜΑΡΤΥΡΕΣ ΤΗΣ ΣΜΥΡΝΗΣ¹

Ένα μεγάλο κεφάλαιο τῆς ἀγιολογίας τῶν ὄψιμων χρόνων εἶναι αὐτὸ ποῦ ἀφορᾷ τοὺς νεομάρτυρες.² Ὡς πρὸς τὸν ὄρο, φαίνεται νὰ χρησιμοποιεῖται κυρίως γιὰ τοὺς ὀρθόδοξους χριστιανοὺς οἱ ὅποιοι θαυμάθηκαν μαρτυρικὰ σὲ σχετικὰ νεότερους χρόνους ἀπὸ ἀλλόπιστους.³

1. Ἀφιερώνουμε τοῦτο τὸ πόνημα στοὺς πολυβασανισμένους Σμυρναίους προπάτορές μας· αὐτοὺς ποὺ ἤλθαν ἐδῶ καὶ ἐκείνους ποὺ ἔμειναν πίσω.

2. Ὁ Salaville (S. Salaville, «Pour un répertoire des Néo-saints de l'Église Orientale», *Byzantion* 20 [1950], σ. 223-237 (στὸ ἐξῆς: Salaville, «Répertoire»), εἰδ. σ. 223) προτείνει καὶ τὸν γενικότερο ὄρο «néosaints», τμῆμα τῶν ὁποίων ἀποτελοῦν καὶ οἱ νεομάρτυρες (σ. 232). Ἀπὸ τῆ βιβλιογραφία ποὺ παραθέτει φαίνεται ὅτι προσανατολίζεται στὴ μελέτῃ τῆς «νεοαγιότητας» στοὺς μετὰ τὸ σχίσμα χρόνους (σ. 223-224). Πρῶτες ἀναφορὲς σὲ νεομάρτυρες συναντῶνται σὲ ἀγιολογικὸ κείμενο σὲ κώδικα τοῦ 10ου αἰ.: *Υπόμνημα καθ' ἱστορίαν τῆς ἀλήσεως τοῦ ἁγίου Μεγαλομάρτυρος Ἡλίου τοῦ Νέου, τοῦ ἀπὸ Ἡλιουπολιτῶν, ἐν Δαμασκῷ μαρτυρήσαντος*, στὸ Ἄ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Συλλογὴ Παλαιστίνης καὶ Συριακῆς Ἀγιολογίας*, ἐν Πέτρουπόλει 1907 (ἐπανέκδ. Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 2001), 43,24-27. Ἀναφορὲς στοὺς νεομάρτυρες ὑπάρχουν καὶ σὲ κείμενα ποὺ πραγματεύονται ἄλλα θέματα, π.χ.: Μακαριωτάτου ... πατριάρχου Ἱεροσολύμων ... κυρίου Νεκταρίου, *Πρὸς τὰς κομμοθεσίας θέσεις παρὰ τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις φρατῶρων διὰ Πέτρου τοῦ αὐτῶν μαιστορος, περὶ ἀρχῆς τοῦ πάπα ἀντίρρησης*, ἐν Γλασίῳ 1862, σ. 209 καὶ Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρεως, *Ἐπιστολὴ πρὸς Πέτρον τὸν Κλαίρικιον. Περὶ τῶν μετὰ τὸ σχίσμα ἀγίων τῆς ὀρθοδόξου ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν γινομένων ἐν αὐτῇ θαυμάτων*, Ἀθήνησι, ἐκδ. Ἄ. Κορομηλᾶ, 1844, σ. 31-33. Δὲν μπορέσαμε νὰ ταυτίσουμε τὴν παραπομπὴ τοῦ Χρ. Παπαδοπούλου (ἀρχιμ. Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, *Οἱ νεομάρτυρες*, Ἀθῆναι, ἐκδ. Τῆνος, 1970 (στὸ ἐξῆς: Χρ. Παπαδοπούλου, *Νεομάρτυρες*, σ. 31), σὲ ἀναφορὰ τοῦ Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ. Βιβλιογραφία μὲ μεγάλο βαθμὸ πληρότητας βλ. στὸ Ἀπ. Ἀδ. Γλαβίνα, *Οἱ νεομάρτυρες τῆς Τουρκοκρατίας. Εἰσαγωγή-Βιβλιογραφία-Ἀσματικὲς Ἀκολουθίες*, Κατερίνη, ἐκδ. Ἐπέκταση, 1997 (στὸ ἐξῆς: Γλαβίνα, *Οἱ Νεομάρτυρες*), σ. 20-30 καὶ M. Th. Disdier, «Bulletin bibliographique d'hagiographie byzantine et néogrecque (1918-1931)», *Échos d'Orient* 32 (1933), σ. 97-119.

3. Π. Β. Πάσχου, *Ἅγιοι οἱ φίλοι τοῦ Θεοῦ. Εἰσαγωγή στὴν Ἀγιολογία τῆς Ὀρθοδόξου*

Στους τελευταίους περιλαμβάνονται Άραβες, κυρίως, όμως, Τούρκοι κατακτητές.⁴ Ωστόσο, δεν λείπουν και οι περιπτώσεις μαρτυρίου που προκλήθηκε σε λατινοκρατούμενες περιοχές.⁵

Χρονολογικά, η άρχη της περιόδου στην οποία τοποθετούνται οι νέοι μάρτυρες, κατά την έρευνα, δεν μπορεί να όριστεί «καθολικά», άλλα κυμαίνεται σύμφωνα με τοπικά δεδομένα. Αυτά σχετίζονται με τη μουσουλμανική επέκταση ή τη λατινική κατοχή. Φαίνεται, ώστόσο, ότι ως κρίσιμο χρονικό όριο μπορεί να θεωρηθεί η εικονομαχία⁶ μετά τους μάρτυρες αυτής της περιόδου, κάθε μάρτυρας μπορεί με τεχνικούς όρους να ονομάζεται νεομάρτυρας.⁷

Έκκλησίας [Υμναγιολογικά Κείμενα-Μελέτες, 2], Αθήνα, έκδ. Άρμός, 1997 (στό έξηξ: Πάσχου, Άγιοι), σ. 110· για την τοποθέτησή του στο εύρύτερο πλαίσιο της εκκλησιαστικής ιστορίας, βλ. Β. Στεφανίδη, *Έκκλησιαστική Ιστορία από άρχης μέχρι σήμερα*, Αθήνα, έκδ. Άστήρ, 1948, σ. 691, 743, 762 και στην ειδικότερη έλλαδική συνάφεια: Γ. Γ. Κονιδάρη, *Έκκλησιαστική Ιστορία της Έλλάδος, από της ίδρύσεως των εκκλησιών αυτής υπό του άποστόλου Παύλου μέχρι σήμερα*, Β'. Από των άρχων του η' αι. μέχρι των καθ' ημάς χρόνων εν έπιτομή, εν Αθήναις 1970, σ. 181 κ.έξ.

4. Το να άποδοθεί, όμως, ό όρος άποκλειστικά στους επί Τουρκοκρατίας μάρτυρες δεν καλύπτει πλήρως τό ζητούμενο· Πάσχου, Άγιοι, σ. 110· Γλαβίνα, *Οί Νεομάρτυρες*, σ. 9.

5. Κ. Ν. Σάδα, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τόμ. Α'-Ζ', Βενετία 1872 (στό έξηξ: Σάδα, ΜΒ), τόμ. Β', σ. 30-39, όπου τό «Μαρτύριο των εν Κύπρω, τό 1231, υπό των Λατίνων»· Βίκτωρος Ματθαίου, *Μέγας Συναξαριστής της Όρθοδόξης Έκκλησίας*, τόμ. Α'-ΙΔ', Αθήνα 1995 κ.έξ. (στό έξηξ: Ματθαίου, ΜΣΟΕ), τόμ. ΣΤ', σ. 242· και πρ. Γ. Χρ. Εύθυμιού, «Τό μαρτύριον των δεκατριών όσιομαρτύρων της μονής Παναγίας Κονταριώτισσης», *Έπιστημονική Έπετηρίς της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών* ΛΗ' (2003), σ. 623-633· πρβλ. Ελ. Α. Zachariadou, «The Neomartyr's Message», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 8 (1990-1991), σ. 51-63 (στό έξηξ: Zachariadou, «Neomartyr's»), είδ. σ. 57· Α. Παπαδοπούλου, «Θεολογία άρχαίων και νέων μαρτυρολογίων», στό του ίδιου, *Άγιολογία ΙΙ. Θέματα γενικά, είδικά και έορτολογίου*, Θεσσαλονίκη, έκδ. Π. Πουρναρά, χ.χ., σ. 67-136 (στό έξηξ: Α. Παπαδοπούλου, «Θεολογία»), είδ. σ. 102. Βλ. και τη σημαντική περίπτωση του άγίου νεομάρτυρος Άνθίμου του Αθηνών· Γ. Κ. Δουβονιώτου, «Ο Αθηνών Άνθιμος και Πρόεδρος Κρήτης ό όμολογητής», *Έπετηρίς Έταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 9 (1932), σ. 56-79.

6. Η. Delehay, «Greek Neomartyrs», στό του ίδιου, *Mélanges d'Hagiographie grecque et latine* [Subsidia Hagiographica, 42], Bruxelles 1966, σ. 246-255 (=The Constructive Quarterly 9 (1921), σ. 701-712) (στό έξηξ: Delehay, «Neomartyrs»), είδ. σ. 246· Στ. Παπαδοπούλου, *Οί νεομάρτυρες και τό δουλον γένος*, εν Αθήναις 1991 (στό έξηξ: Στ. Παπαδοπούλου, *Νεομάρτυρες*), σ. 24.

7. Ο Στ. Παπαδόπουλος (*Νεομάρτυρες*, σ. 25-26) είχε προτείνει νέο χρονολογικό όριο: τούς μάρτυρες υπό τούς Σελτζούκους και έξηξ, δηλαδή από τον 12ο αιώνα και έπειτα.

Ὡς πρὸς τὸν ὄρο, ἐπίσης εἶναι κρίσιμο καὶ χρήσιμο νὰ γίνεται ἡ σημαντικὴ διάκριση ἀνάμεσα στὸν ἐθνομάρτυρα καὶ τὸν νεομάρτυρα.⁸ Στὸν ὄρο «ἐθνομάρτυρας» καλὸ εἶναι νὰ περιλαμβάνονται ὅλοι ἐκεῖνοί τῶν ὁποίων τὸ μαρτύριο εἶχε σαφὴ αἰτία τὴν ὑπόθεση τοῦ ἔθνους/γένους σὲ πολιτικὸ ἐπίπεδο· ἢ συμπεριφορὰ τους, δηλαδή, εἶχε ὡς κριτήριον τὴν ἐθνικὴ πολιτικὴ ὑπόσταση.⁹ Ἀπὸ τὴν ἄλλη, νεομάρτυρες θεωροῦνται οἱ χριστιανοὶ ποὺ μαρτυροῦν μὲ σαφὲς κριτήριον τὴν πίστη τους, ὅποτε καὶ τιμῶνται ὡς ἅγιοι.¹⁰ Καθὼς εἶναι δύσκολο νὰ γίνῃ διάκριση τῶν δύο μεγεθῶν (γένος-θρησκεία) κατὰ τὴν ὑπὸ ἐξέταση περίοδο, ὀφείλει ὁ ἐρευνητὴς ἀγιολόγος νὰ εἶναι προσεκτικὸς στὸν καθορισμὸ τῶν κριτηρίων του.¹¹ Ὡστόσο, ἡ διάκριση δὲν εἶναι ἐντέλως ἀνύπαρκτη· ἰδιαίτερα γιὰ τὰ χρόνια τῆς ὕστερης Τουρκοκρατίας, ὅποτε ἡ ἔννοια τοῦ ἔθνους ἐμφανίζεται μὲ μεγαλύτερη σαφήνεια, ὁ ἐρευνητὴς ὀφείλει νὰ εἶναι προσεκτικὸς πρὸς τὴν ἀντίθετη κατεύθυνση.¹² Πολλὲς φορὲς γιὰ τὴ θανάτωση χριστιανῶν κριτήριον δὲν εἶναι ἡ πίστη τους, ἀλλὰ ἡ ἐπαναστατικὴ/ἀντικαθεστωτικὴ πολιτικὴ δράση

8. Πάσχου, *Ἅγιοι*, σ. 110· Στ. Παπαδοπούλου, *Νεομάρτυρες*, σ. 24.

9. Στ. Παπαδοπούλου, *Νεομάρτυρες*, σ. 29-30. Κριτήριον κατὰ τὸν συγγραφέα εἶναι ἡ συνείδηση τῶν μαρτύρων, ὅπως ἀποτυπώνεται στὰ τελευταῖα λόγια τους. Αὐτὰ, ἀκόμη κι ἂν δὲν εἶναι γνήσια, ἀλλὰ ὑπόκεινται στὶς συμβατικὲς φόρμες τοῦ λογοτεχνικοῦ γένους, δείχνουν τὸν τρόπο πρόσληψής τους ἀπὸ τὴν κοινὴ συνείδηση. Σὲ σχέση μὲ τὸ θάνατο στὴ μάχη, βλ. Zachariadou, «Neomartyr's», σ. 55· V. Laurent, «L'idée de la guerre sainte et la tradition byzantine», *Revue historique du Sud-Est européen* 23 (1946), σ. 71-98· γιὰ τὴ διαφορὰ ἀντίληψης πάνω στὸ συγκεκριμένο ζήτημα μεταξὺ Ἀνατολῆς καὶ Δύσης, βλ. Α. Παπαδάκη / J. Meyendorff, *Ἡ Χριστιανικὴ Ἀνατολὴ καὶ ἡ ἄνοδος τοῦ Παπισμοῦ. Ἡ Ἐκκλησία ἀπὸ τὸ 1071 ἕως τὸ 1453*, μφρ. Σ. Εὐθυμίου, Ἀθήνα, ΜΙΕΤ, 2003, σ. 137-139.

10. Πρ. Γ. Μεταλληνοῦ, *Τουρκοκρατία. Οἱ Ἕλληνες στὴν Ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία*, Ἀθήνα, ἐκδ. Ἀκρίτας, ἔ1989 (στὸ ἐξῆς: Μεταλληνοῦ, *Τουρκοκρατία*), σ. 98. Στὴν ὑπόθεση τοῦ ἐθνομάρτυρα εἰσβάλλει τὸ μέγεθος τοῦ μίσους στὴν καρδίᾳ τοῦ μάρτυρα, ὡς μίσος κατὰ τοῦ κατακτητῆ. Στους νεομάρτυρες ἐπικρατεῖ ἡ ἀγάπη στὸν Χριστό, ἀλλὰ καὶ στὸν δῶκτη, ὁ ὁποῖος προσκαλεῖται στὴν ὀρθὴ πίστη, ὅποτε θὰ ἔπαυε νὰ εἶναι «ἐχθρὸς» γιὰ τὸν χριστιανό (στὸ ἴδιο, σ. 100).

11. Ὁ Delehaye («Neomartyrs», σ. 246-247) σημειώνει τὴν ἀσάφεια στὸ διαχωρισμὸ τῶν δύο μεγεθῶν (θρησκεία-ἔθνος) καὶ τὴ χωρὶς ἀνάγκη μεταβολῆς ἀναγωγὴ τοῦ ἐνὸς στὸ ἄλλο στὴν περίπτωσι π.χ. τοῦ Γρηγορίου Ε', Μιχαὴλ Πακνανᾶ (σ. 247-248) καὶ τοῦ Ζαχαρία τῆς Κορίνθου (σ. 248).

12. Βλ. V. Roudometof, «From Rum millet to Greek nation: enlightenment, securization and national identity in Ottoman Balkan society, 1453-1821», *Journal of Modern Greek Studies* 16 (1998), σ. 11-48.

τους, όποτε οί ερευνητές είναι έπιφυλακτικοί ώς πρός τò νά δεχτούν τήν τιμή τους ώς άγιών.¹³ Σέ κάθε περίπτωση, τò αίσθητήριο τοῦ χριστιανικοῦ λαοῦ, ποῦ γνώρισε τοὺς μάρτυρες σέ μικροτοπική κλίμακα καί τοὺς τίμησε ἢ ὄχι ώς νεομάρτυρες, αποτέλεσε συνήθως καί μακροπρόθεσμα τὸν σημαντικότερο κριτὴ (τοπικά-χροινικά) τῆς τιμῆς τους ώς άγιών.

Μέ αὐτὸν τὸν τρόπο εἰσερχόμαστε στὸ πεδίο τῆς τιμῆς τῶν νεομαρτύρων ώς άγιών στὰ ὄρια τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινότητας.¹⁴ Φαίνεται ὅτι ἡ ἀπόδοση τιμῆς άγιών σὲ αὐτοὺς είναι ἄμεση.¹⁵ Ἀκόμη καί οί ὅποιες ἀντιδράσεις δὲν δημιουργοῦσαν ἰδιαίτερο πρόβλημα στήν καθολική συνείδηση τῶν πιστῶν.¹⁶ Ἀκολουθώντας τήν πρακτική τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας στήν ἄμεση τιμὴ πρὸς τοὺς μάρτυρες τῆς πίστης,¹⁷ οί νεομάρτυρες βῆκαν

13. Ὁ Βακαλόπουλος, ὡστόσο, περιλαμβάνει καί τήν ἀντίσταση στήν τυραννία ὡς πράξη τῶν νεομαρτύρων (Ἀπ. Ἐ. Βακαλοπούλου, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, τόμ. Β': *Τουρκοκρατία (1453-1669). Οἱ ἱστορικές βάσεις τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας καί οἰκονομίας*, Ἀθήνα, ἐκδ. Ἡρόδοτος, 42005 [στό ἐξῆς: Βακαλοπούλου, *Ἱστορία*], σ. 240).

14. Σημαντικότερη πρὸς αὐτὴ τήν κατεύθυνση είναι ἡ διατριβὴ τοῦ Ἀδ. Παρίου, *Περὶ τῶν Νεομαρτύρων*, ποῦ ἐκδίδει ὁ Π. Β. Πάσχου (Π. Β. Πάσχου, *Ἐν ἀσκήσει καί μαρτυρίῳ. Ἀνέκδοτα φιλοκαλικά καί κολληθδικὰ ἱμναγιολογικά κείμενα* [Ἱμναγιολογικά Κείμενα-Μελέτες, 3], Ἀθήνα, ἐκδ. Ἀρμός, 1996 [στό ἐξῆς: Πάσχου, *Ἐν ἀσκήσει*], σ. 81-84)· πρὸβλ. Ἱ. Ἀναστασίου, «Σχεδιασμοὶ περὶ τῶν Νεομαρτύρων», στὸ Ἱ. Ἐ. Ἀναστασίου / Ἀ. Γ. Γερομυχάλο (ἐπιμ.), *Μνήμη 1821. Ἀφιέρωμα εἰς τὴν ἑλληνικὴν παλιγγενεσίαν ἐπὶ τῇ 150ῃ ἐπετείῳ* [Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὴς Θεολογικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, 1ΣΤ', παρ. ἀρ. 9], Θεσσαλονίκη 1971, σ. 7-61 (στό ἐξῆς: Ἀναστασίου, «Σχεδιασμοί»), εἰδ. σ. 58 κ.έξ.

15. Ὁ Βακαλόπουλος (*Ἱστορία*, σ. 240) σημειώνει ὅτι ἡ ἀποδιδόμενη σὲ αὐτοὺς τιμὴ ἦταν ἐξαιρετικὴ σὲ σημείο ποῦ ἐπισκίαζε τήν τιμὴ τῶν ἀρχαίων μαρτύρων καί ἀνανέωνε με αὐτὸν τὸν τρόπο τὴν Ὁρθοδοξία. Μάλιστα ἡ ὀποιαδήποτε ὑποτιθέμενη πρέπουσα διαδικασία ἀναγνώρισης θὰ δημιουργοῦσε πρόβλημα στὸ Πατριαρχεῖο ὡς πρὸς τίς σχέσεις του με τὴν Πύλη· πρὸβλ. Μεταλληνοῦ, *Τουρκοκρατία*, σ. 101.

16. Πρόβλημα ὑπῆρχε με τοὺς ἐπιστρέφοντες ἐξωμότες, οί ὀποιοί ἀποτελοῦσαν τὴ μεγαλύτερη κατηγορία τῶν νεομαρτύρων: Πάσχου, *Ἄγιοι*, σ. 113· Delehay, «Neomartyrs», σ. 250 κ.έξ.· Πάσχου, *Ἐν ἀσκήσει*, σ. 36-37. Γιὰ τίς ἀντιδράσεις ἰδιαίτερα ὡς πρὸς τὸ «αὐτόκλητον» τῶν μαρτύρων, βλ. Μανουὴλ Γεδεών, *Ἄγιοποιήσεις. Τὸ καθεστῶς τῆς ἐν άγίοις συναριθμήσεως*, Θεσσαλονίκη, ἐκδ. Π. Πουρναρά, 1984 (στό ἐξῆς: Γεδεών, *Ἄγιοποιήσεις*), σ. 65 κ.έξ. καί Delehay, «Neomartyrs», σ. 27-29.

17. Βλ. τὴν πολὺ σημαντικὴ μελέτη τοῦ πρ. Κ. Ν. Παπαδοπούλου, «Γιὰ τὴν διακήρυξη τῶν Ἁγίων», *Σύναξη* 102 (Ἀπρίλιος-Ἰούνιος 2007), σ. 12-23· ἐπίσης Χρ. Παπαδοπούλου, «Περὶ ἀναγνώρισεως τῶν Ἁγίων ἐν τῇ Ὁρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ», *Ἐκκλησία* IB' (1934), σ. 331-335· τοῦ ἴδιου, *Νεομάρτυρες*, σ. 27-29· Ἀ. Σ. Ἀλιβιζάτου, «Ἡ ἀναγνώρισις τῶν Ἁγίων ἐν τῇ Ὁρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ», *Θεολογία* 10Θ' (1941-8), σ.

έξαρχης τῆ δέση τους στὸ τοπικὸ καταρχὰς καὶ στὸ γενικὸ ἐν συνεχείᾳ ἑορτολόγιο.¹⁸ Ἐπομένως, τὰ κείμενα, φορεῖς τῶν περιστατικῶν τοῦ μαρτυρίου αὐτῶν τῶν ἁγίων, ἀξιοποιήθηκαν ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία καὶ ὡς φορεῖς θεολογικῆς διδασκαλίας.¹⁹ Ἐξαρχῆς, λοιπόν, δημιουργεῖται καὶ ἡ σχετικὴ φιλολογία, ποὺ ἀφορᾷ τοὺς νεομάρτυρες.

Τὰ κείμενα ποὺ σχετίζονται μὲ τοὺς νεομάρτυρες θὰ μπορούσαν νὰ ταξινομηθοῦν σὲ τρεῖς μεγάλες κατηγορίες:²⁰ α) ἄμεσες μαρτυρίες ἀπὸ αὐτόπτες,²¹ β) σύντομα ἢ μακρύτερα Συναξάρια μέσα σὲ Ἀκολουθίες πρὸς

18-52· Γ. Τσέτσι, *Ἡ ἔνταξη τῶν ἁγίων στὸ Ἑορτολόγιο*, Κατερίνη χ.χ., σ. 26 κ.ἐξ· πρ. Γ. Μεταλληνοῦ, «Ἀγιότης μαρτυρουμένη», στὸ Π. Ζούρα (ἐπιμ.), *Αγιότητα, ἀναγνωρισμένο ὄραμα* [Ὁρθόδοξη Μαρτυρία, 75], Ἀθήνα, ἐκδ. Ἀκρίτας, 2001, σ. 46-49 καὶ Γλαβίνα, *Νεομάρτυρες*, σ. 10-12, σημ. 6, ὅπου καὶ περισσότερη βιβλιογραφία. 18. Zachariadou, «Neomartyr's», σ. 55.

19. Στὸ ἴδιο: «was text of ecclesiastical theological propaganda».

20. Γιὰ τὰ κείμενα αὐτά, καὶ ὄχι μόνον, ὑπάρχει σχετικὸ ἐρευνητικὸ πρόγραμμα, ὅπως ἀνακοινώθηκε ἀπὸ τὸν καθηγητὴ Θ. Δετοράκη, «*Η Bibliotheca Hagiographica Neograeca*: ἕνα ἐρευνητικὸ πρόγραμμα στὸ Πανεπιστήμιο Κρήτης», στὸ Ἐλ. Κουντούρα-Γαλάκη (ἐπιμ.), *Οἱ ἥρωες τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας. Οἱ νέοι ἄγιοι, 8ος-16ος αἰ.*, Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἰδρυμα Ἑρευνῶν / Ἰνστιτούτο Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν / Διεθνὴ Συμπόσια, 15, 2004, σ. 369-373. Γιὰ τὴ συστηματικὴ ἐκθεση τῶν κειμένων, πρβλ. Β. Ψευτογκά, «Μαρτυρολόγια Νεομαρτύρων: Συγγραφεῖς, συλλογές, ἐκδόσεις», στὸ *Πρακτικὰ Θεολογικοῦ Συνεδρίου εἰς τιμὴν καὶ μνήμην τῶν Νεομαρτύρων* (17-19 Νοεμβρίου 1986), Θεσσαλονίκη 1988 (στὸ ἐξῆς: *Πρακτικά*), σ. 72-103· Πάσχου, *Ἄγιοι*, σ. 115-116· Γ. Στογιόγλου, «Ἀγιορεῖτες Νεομάρτυρες. Πρόδρομη Ἀνακοίνωση», *Πρακτικά*, σ. 367-392. Πολλὴ σημαντικὰ τὰ ὅσα ἀναφέρονται στὰ οἰκετὰ κεφάλαια τοῦ Σ. Α. Πασχαλίδη, *Τὸ ὑμναγιολογικὸ ἔργο τῶν Κολλυβάδων. Συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς ἀγιολογικῆς γραμματείας κατὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη, ἐκδ. Βάνιας, 2007 (στὸ ἐξῆς: Πασχαλίδη, *Τὸ ὑμναγιολογικὸ ἔργο*), passim.

21. Π.χ. τὸ Μαρτύριο τοῦ Νικολάου Καραμάνου, R. Bousquet, «Le néomartyr Nicolas Casetti», *Échos d'Orient* 9 (1906), σ. 363-366, ὅπου ἡ διήγηση τοῦ Ἰησοῦτῆ F. Vatois· πρβλ. Delehay, «Neomartyrs», σ. 252-253. Γιὰ τὸν ἅγιο Μάρκο Κυριακίδη ἀπὸ τὴν Κρήτη ὑπάρχει ἡ ἀναφορά τοῦ Ἰησοῦτῆ Isaac d'Aultray, ἡ ὁποία δημοσιεύθηκε στὸ Παλέριο τὸ 1644 καὶ ἀναδημοσιεύθηκε στὰ *Acta Sanctorum*, Mai V (1866), σ. 237· πρβλ. Μ. Vittì, «Ὁ νεομάρτυς Μάρκος Κυριακόπουλος, ποὺ ἀποκεφαλίστηκε στὴ Σμύρνη τὸ 1643 (μὴ δυτικὴ πηγὴ)», *Μικρασιατικὰ Χρονικά* 10 (1962), σ. 89-103 καὶ Salaville, «Répertoire», σ. 224. Ἐπίσης πολὺ σημαντικὴ εἶναι ἡ μαρτυρία ποὺ δημοσιεύει ὁ καθηγητὴς Ἡλ. Νικολάου, «Ἀνέκδοτο ἔγγραφο τοῦ ἀρχιεπίου μητροπόλεως Σάμου περὶ τοῦ μαρτυρίου τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεσσαλονικέως (†1802)», *Ἀπόψεις* 6 (1992), σ. 403-410. Φυσικὰ, δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ λόγος γιὰ γνήσιες Πράξεις μαρτύρων

τιμήν τους,²² γ) συλλογές τέτοιων κειμένων,²³ οί οποῖες σέ ὑποτυπώδη μορφή διατηροῦνταν ἀπό τοὺς χριστιανούς.²⁴ Ἡ κριτική πού πρέπει νά ἀσκηθεῖ στὰ κείμενα αὐτὰ ὀφείλει νά εἶναι ἀνάλογη μ' ἐκείνη πού ἀσκεῖται στὰ ἀρχαῖα ἀντίστοιχά τους.²⁵ Ἡ ἐξαγωγή θεολογικῶν συμπερασμάτων πρέπει νά γίνεται μὲ τὴν προηγούμενη γνώση τῶν φιλολογικῶν καὶ ἱστορικῶν προ-

μὲ τὴν ἔννοια ἢ τὸν τύπο τῆς ἐπίσημης καταγραφῆς τους ἀπὸ τὶς ἀρχές, καθὼς μιὰ τέτοια διαδικασία ἦταν φαινόμενο σπανιότατο: βλ. Στ. Παπαδοπούλου, *Νεομάρτυρες*, σ. 66-67· πρβλ., ὅμως, τὴν ἀναφορά μιᾶς τέτοιας μαρτυρίας στὸ ὄσιου Νικοδήμου τοῦ Ἀγιορείτου, *Νέον Μαρτυρολόγιον, ἤτοι Μαρτύρια τῶν νεοφανῶν Μαρτύρων*, ἐπιμ. Π. Β. Πάσχου, Ἀθῆνα, ἐκδ. Ἀστήρ, ³1961 (στὸ ἐξῆς: Νικοδήμου, *Νμαρτ*), σ. 56.

22. Delehaye, «Neomartyrs», σ. 246. Ὁ συγγραφέας ἀναφέρει τὸν *Συναξαριστὴ* τοῦ Δουκάκη ὡς πηγὴ του καὶ τὴν ἐργασία τοῦ τελευταίου νά συναγάγει συναξαριακὰ κείμενα ἀπὸ Ἀκολουθίες.

23. Δύο κυρίως εἶναι οἱ σχετικές συλλογές: τὸ *Νέον Μαρτυρολόγιον* (στὸ ἐξῆς: *Νμαρτ*) τοῦ ἁγίου Νικοδήμου καὶ τὸ *Νέον Λειμωνάριον* (στὸ ἐξῆς: *Νλειμ*) τοῦ Ἀθανασίου τοῦ Παρίου, ὡς συμπλήρωμα τοῦ πρώτου (C. Cavnos, *Saint Macarios of Corinth* [Modern Orthodox Saints, 2], Belmont Mass. 1972 [στὸ ἐξῆς: Cavnos, *Macarios*], σ. 34· Πασχαλίδη, *Τὸ ὕμναγιολογικὸ ἔργο*, σ. 76 καὶ 97). Γιὰ τὶς σχετικές πηγές τοῦ ἁγίου Νικοδήμου, βλ. Πάσχου, *Ἄγιοι*, σ. 115· Cavnos, *Macarios*, σ. viii). Ὁ Cavnos θεωρεῖ ὅτι τὸ *Νμαρτ* εἶναι ἔργο τοῦ ἁγίου Μακαρίου, βάσει μιᾶς ἀναφορᾶς τοῦ Ἀθ. Παρίου στὸ *Νλειμ* (Cavnos, *Macarios*, σ. 33). Ὁ ἅγιος Μακάριος συνέλεξε ὑλικὸ παραδίδοντας τὸ στὸν ἅγιο Νικόδημο. Πρβλ., ὅμως, *Dictionnaire de Spiritualité ascétique et mystique, doctrine et histoire*, τόμ. XI, λ. «Nicodème l'Hagiorite» (Shernon)· *Dictionnaire de Théologie Catholique*, τόμ. II, λ. «Nicodème l'Hagiorite» (Grumel), εἰδ. σ. 487, ὅπου ἡ πατρότητα τοῦ ἔργου ἀποδίδεται περισσότερο στὸν ἅγιο Νικόδημο· πρβλ. καὶ L. Petit, *Bibliographie des Acolouthes Grecques*, σ. xxx-xxxii, ὅπου σύμφωνα μὲ τὸ ἴδιο τεκμήριο, τὴν εἰσαγωγή τοῦ *Νλειμ*, τὸ ἔργο ἀποδίδεται στὸν ἅγιο Νικόδημο, μὲ πάτρωνά του ἴσως οἰκονομικὸ τὸν ἅγιο Μακάριο. Γιὰ τὴν ἐργασία αὐτὴ τοῦ ἁγ. Νικοδήμου, βλ. Π. Β. Πάσχου, «Ὁ ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης ὡς ἀγιολόγος», *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν* ΙΣΤ' (1996-2000), σ. 239-263, εἰδ. σ. 249-253 καὶ Σ. Πασχαλίδη, «Τὸ ἀγιολογικὸ ἔργο τοῦ ἁγίου Νικοδήμου», στὸ *Ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης. Ἡ ζωὴ καὶ διδασκαλία του*, Πρακτικὰ Α' Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου, 21-23 Σεπτεμβρίου 1999, Γουμένισσα 2006, σ. 301-340, σ. 302 κ.ἐξ. καὶ κυρίως τοῦ ἴδιου, *Τὸ ὕμναγιολογικὸ ἔργο*, σ. 173 κ.ἐξ. Γιὰ τὸ *Νέον Λειμωνάριον*, βλ. Ψευτογκᾶ, «Μαρτυρολόγια», σ. 100, Πασχαλίδη, *Τὸ ὕμναγιολογικὸ ἔργο*, σ. 76 κ.ἐξ., σ. 97 κ.ἐξ. καὶ Χ. Ἀ. Ἀραμπατζῆ, *Ἀθανασίου τοῦ Παρίου Βιβλιογραφικά*, Θεσσαλονίκη, ἐκδ. Ἰ. Προσκυνήματος Παναγίας τῆς Ἑκατονταπυλιανῆς Πάρου, 1998, σ. 33-34.

24. Βλ. τὴν ἔμμεση μαρτυρία τοῦ Νικοδήμου, *Νμαρτ*, σ. 280.

25. Delehaye, «Neomartyrs», σ. 252-253· γιὰ τὴν ἀνάγκη κριτικῆς ἐκδόσεώς του, βλ. Βακαλοπούλου, *Ἱστορία*, σ. 241-242. Πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση, πρβλ. Πάσχου, *Ἄγιοι*, σ. 117· Ψευτογκᾶ, «Μαρτυρολόγια», σ. 45. Γιὰ τὶς πηγές καὶ τοὺς συντελεστὲς

υποθέσεών τους.²⁶ Τὰ κείμενα δὲν δημιουργοῦνται χωρὶς κάποιες προϋποθέσεις· ἡ Ἐκκλησία, ὅπως ἔκανε πάντα, ἀξιοποίησε τὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα καὶ τὰ φιλολογικὰ εἶδη γιὰ νὰ διδάξει.²⁷ Ὡς ἐκ τούτου, τὰ κείμενα αὐτὰ εἶναι μάρτυρες ζωῆς, «μιᾶς χώρας, ἑνὸς λαοῦ, μιᾶς ἐποχῆς».²⁸ Εἶναι φορεῖς ποῦ ἐνώνουν δύο πόλους: τὸ τότε/ἐκεῖ καὶ τὸ τώρα/ἔδω. Καθὼς ἡ ἀξία τους θρίσκεται καὶ στοὺς δύο πόλους,μποροῦν νὰ ἀποτελέσουν μνημεῖα ἱστορικότητας,²⁹ ἀλλὰ –τώρα ἀντίστροφα– οἱ θεολογικὲς προϋποθέσεις τους ὀφείλουν νὰ ἀποτελοῦν βασικὸ μεθοδολογικὸ ἐργαλεῖο γιὰ τοὺς μελετητές τους.³⁰

Στὶς παραπάνω συνάφειες δὴ προσθέσουμε ἐδῶ ἕνα ἀκόμη μέγεθος: τὴν πόλη τῆς Σμύρνης,³¹ ἡ ὁποία ἔπαιξε πολὺ σημαντικό ρόλο στὴν καθιέρωση τοῦ ἴδιου τοῦ ὄρου «μάρτυρας-μαρτύριο» στὸ νέο χριστιανικὸ, ἀγιολογικὸ περιβάλλον του. Ὁ ὄρος «μαρτύριο» σὲ σχέση μὲ τὴ μαρτυρολογικὴ του χρῆση ἔχει πιδανὸν πατρίδα του τὴ Μικρὰ Ἀσία καὶ ἰδιαίτερα τὴ Σμύρνη.³² Νέοι μάρτυρες, ποῦ σχετίζονται μὲ τὴ Σμύρνη, εἶτε ἐπειδὴ

συγγραφῆς τῶν κειμένων τοῦ *Νμαρτ*: Πάσχου, «Πρόλογος», στὸ Νικοδήμου, *Νμαρτ*, σ. 6· Savarnos, *Macarios*, σ. 33 καὶ Πασχαλίδη, *Τὸ ὑμναγιολογικὸ ἔργο*, σ. 188 κ.ἑξ.

26. Γιὰ τὰ ἐπιστημονικὰ *desiderata* σὲ σχέση μὲ τὰ κείμενα αὐτά, βλ. Πάσχου, *Ἄγιοι*, σ. 116-118.

27. Ἀδ. Καραθανάση, «Ἑλληνικὴ Λογοτεχνία: Ἡ περίοδος τῆς Τουρκοκρατίας», στὸ *Παγκόσμια Λογοτεχνία* [Ἐκπαιδευτικὴ Ἑλληνικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια, 26], Ἀθήνα, Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, 1997, σ. 123-131, εἰδ. σ. 128: τὰ κείμενα αὐτὰ θεωροῦνται λαϊκὸ ἀνάγνωσμα, τὸ ὁποῖο βοήθησε ὡς διέξοδος κατὰ τοὺς δύσκολους χρόνους τῆς δουλείας· πρβλ. Δετοράκη, «Ἡ Bibliotheca Hagiographica Neograeca», σ. 369.

28. Delehaye, «Neomartyrs», σ. 253.

29. Βακαλοπούλου, *Ἱστορία*, σ. 241· πρβλ. τὰ κείμενα τῶν *Πρακτικῶν* τοῦ Συνεδρίου γιὰ τοὺς νεομάρτυρες, ὅπου ἀξιοποιοῦνται τέτοιες πτυχές τῶν κειμένων.

30. Zachariadou, «Neomartyr's», σ. 56. Ἡ ἱστορικὴ ἀκρίβεια δὲν εἶναι ζητούμενο γιὰ τὴν Ἐκκλησία· πρβλ. Ἦλ. Νικολάου, «Νέες προσεγγίσεις στὸ μαρτύριο τοῦ ἁγίου ὀσιομάρτυρος Μαλαχίου τοῦ Ροδίου (ΙΣΤ' αἰ.)», *Ἀπόψεις* 7 (Μάιος 1995), σ. 322-334, εἰδ. σ. 330.

31. Γιὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία τῆς πόλης, βλ. Σολομωνίδου, *Ἐκκλησία*, εἰδ. σ. 278-291 γιὰ τοὺς νεομάρτυρες. Πρβλ. τὸ γεγονός ὅτι ὁ ὄρος «μαρτύριο» σὲ σχέση μὲ τὴ μαρτυρολογικὴ του χρῆση ἔχει πιδανὸν πατρίδα του τὴ Μικρὰ Ἀσία καὶ ἰδιαίτερα τὴ Σμύρνη: G. Kittel, *Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament*, IV, Stuttgart 1942, σ. 512.

32. Kittel, *ὁ.π.*

κατάγονται από αυτήν, είτε μαρτυρώντας εκεί, περιέχονται στον κατάλογο που έπεται μαζί με τὰ ἀφορῶντα σὲ αὐτοὺς κείμενα.³³

Κατάλογος νεομαρτύρων που σχετίζονται με τὴ Σμύρνη

Μιχαὴλ ὁ Νεότερος

Γεννήθηκε στὴ Σμύρνη καὶ μαρτύρησε στὴν Αἴγυπτο τῶν Μαμελοῦκων κατὰ τὴ βασιλεία τοῦ Ἀνδρονίκου Β΄ τοῦ Παλαιολόγου (1281-1328).

Ἐγκώμιο ἀπὸ τὸν Θεόδωρο Μετοχίτη, ἔκδ. H. Delehay / P. Peeters, «Oratio de S. Micele martyre a Theodoro Metochita», *Acta Sanctorum*, Novembris IV (Bruxelles 1925), σ. 670-678· Fr. Halkin, *Bibliotheca Hagiographica Graeca*, III [Subsidia Hagiographica, 8a], Bruxelles 1957, σ. 80 ἀρ. 2273· Zachariadou, «Neomartyr's», σ. 54 κ.έξ.

Μάρκος ὁ Κυριακόπουλος

Γεννήθηκε στὴ Σμύρνη, ὅπου καὶ μαρτύρησε στὶς 14 Μαΐου τοῦ 1643. Καταγόταν ἀπὸ τὴν Κρήτη. Ἐξισλαμίστηκε καὶ μετὰ τὴν καθοδήγηση τοῦ Μελετίου Συρίγου ἐπέστρεψε στὸ χριστιανισμό. Στὴ Σμύρνη συνελήφθη, βασανίστηκε καὶ τέλος ἐκτελέστηκε.³⁴ Τὸ λείψανό του φυλασσόταν στὸ ναὸ τῆς Ἁγίας Φωτεινῆς.

Ὁ βίος του ἀπὸ τὸν Μελέτιο Συρίγο, πρβλ. Θ. Δετοράκη, «Ὁ κρητικὸς νεομάρτυς Κυριακόπουλος καὶ ἡ ἀνέκδοτη Ἀκολουθία του», Δ΄ Διεθνὲς Κρητολογικὸ Συνέδριο (29 Αὐγούστου-3 Σεπτεμβρίου 1976), τόμ. II, Ἀθήνα 1981, σ. 67-87.³⁵ *Acta Sanctorum*,

33. Καταλόγους νεομαρτύρων βλ. στὸ Σάδα, «Κατάλογος τῶν ἀπὸ τῆς Ἀλώσεως τῆς Κων/πόλεως μέχρι τοῦ 1811 ἔτους ὑπὲρ τῆς χριστιανικῆς πίστεως μαρτυρησάντων», στὸ τοῦ ἴδιου, *ΜΒ*, τόμ. Γ΄, σ. 605-610, ὁ ὁποῖος καταρτίστηκε, κατὰ μαρτυρία τοῦ συγγραφέα, μετὰ τὴν ἐξορία καὶ τὸ Νλεμ, ἐνῶ σημειώνει ὅτι: «εὗρονται κατ' ἰδίαν ἐκδεδομένα καὶ ἀνέκδοτα, μὴ συμπεριλαμβανόμενα ἐν τῷ καταλόγῳ τούτῳ»· βλ. ἐπίσης Nomikos Michael Vapouris, «The religious encounter between Orthodox Christianity and Islam as represented by the Neomartyrs and their judges», *Journal of Modern Hellenism* 12-13 (1995-1996), σ. 257-325, εἰδ. σ. 290 κ.έξ., ὅπου ἐξαντλητικοὶ θεματικοὶ κατάλογοι. Γιὰ τὶς γυναῖκες νεομαρτύρισσες, βλ. Γλαβίνα, *Νεομάρτυρες*, σ. 17-19· τέλος, εἰδικὰ γιὰ τοὺς Μικρασιάτες ἁγίους βλ. Τ. Βεῖνόγλου, «Συμβολὴ στὴν ἔρευνα γιὰ τοὺς μάρτυρες καὶ ἁγίους τῆς Μ. Ἀσίας», *Μικρασιατικὰ Χρονικὰ* 18 (1988), σ. 17-40.

34. Ὁ Χρ. Παπαδόπουλος μόνος ἀναφέρει ὅτι ἀποκεφαλίστηκε στὴν Κωνσταντινούπολη (*Νεομάρτυρες*, σ. 60-61).

35. Ἡ Ἀκολουθία τοῦ ἁγίου Μάρκου, συμπληρωμένη ἀπὸ τὸν ἱερ. Εὐάγγελο Παπαγιαννάκη, ἐκδίδεται στὸ *Κρητικὸν Πανάγιο, ἤτοι Ἀκολουθία πάντων τῶν ἐν Κρήτῃ*

Mai V (Paris 1866), σ. 237· Βακαλοπούλου, *Ιστορία*, σ. 238· M. Vitti, «Ο Νεομάρτυς Μάρκος Κυριακόπουλος, ποῦ ἀποκεφαλίστηκε στὴ Σμύρνη τὸ 1643 (μία δυτικὴ πηγή)», *Μικρασιατικὰ Χρονικὰ* 10 (1962), σ. 89-103· Βουλγάρεως, *Ἡ Ἐπιστολὴ πρὸς Πέτρον τὸν Κλαίρικιον...*, σ. 29· Zachariadou, «Neomartyr's», σ. 60· Κ. Χρ. Δουκάκη, *Μέγας Συναξαριστὴς πάντων τῶν Ἁγίων*, τόμ. Α΄-ΙΒ΄, ἐν Ἀθήναις 1896 κ.ἐξ.,³⁶ τόμ. Θ΄, σ. 139-140· Σωφρονίου Εὐστρατιάδου, *Ἀγιολόγιον τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας*, Ἀθῆναι χ.χ.,³⁷ σ. 304· Ματθαίου, *ΜΣΟΕ*, τόμ. Ε΄, σ. 357· O. Meinardus, *The Saints of Greece*, Athens 1970,³⁸ σ. 132· Νικοδήμου Ἀγιορείτου, *Συναξαριστὴς τῶν δώδεκα μηνῶν τοῦ ἐνιαυτοῦ...*, τόμ. Ι-ΙΙ, ἔκδ. Χ. Φιλαδελφέως, Ἀθήνησι 1868,³⁹ τόμ. ΙΙ, σ. 151· Νικοδήμου, *Νμαρτ*, σ. 67· Στ. Παπαδοπούλου, *Νεομάρτυρες*, σ. 59-60· Χρ. Παπαδοπούλου, *Νεομάρτυρες*, σ. 60-61· J. Pargoire, *Échos d'Orient* 11 (1908), σ. 264-280, 331-340 καὶ 12 (1909), σ. 17-27, 161-175, 282-286, 336-352· Ἰ. Μ. Περαντώνη, *Λεξικὸν τῶν Νεομαρτύρων*, τόμ. Α΄-Γ΄, ἐν Ἀθήναις 1972 κ.ἐξ.,⁴⁰ τόμ. Γ΄, σ. 337-339· Σάθα, «Κατάλογος», σ. 606· Salaville, «Répertoire», σ. 224· Χ. Σ. Σολομωνίδου, *Ἡ Ἐκκλησία τῆς Σμύρνης*, Ἀθῆναι 1960,⁴¹ σ. 281· Θ. Τζεδάκη, *Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία*, τόμ. Α΄-ΙΒ΄, Ἀθῆναι 1962-1968,⁴² τόμ. Η΄, στ. 763-764· Θ. Τζεδάκη, «Ὁ κρῆς Νεομάρτυς Μάρκος», *Ἀπόστολος Τίπος* Η΄ (1959), σ. 103-105.

Νικόλαος ὁ Καραμάνος ἢ Κασσέτης (Casseti)

Ἔγγαμος Σμυρναῖος ποῦ ἀπαγχονίστηκε ἔπειτα ἀπὸ 36 μέρες μαρτυρίων στὶς 16 Μαΐου τοῦ 1657. Γιὰ μικρὴ ἀφορμὴ εἶχε πρότερα ἐξωμόσει· ὅταν, ὅμως, τοῦ ζητήθηκε νὰ πάρει θέση, ἀρνήθηκε τὴν ἐξωμοσία, ἀκόμη κι ὅταν ὑφίστατο βίαιη περιτομή. Τὸ μαρτύριό του ἔγινε ἀντικείμενο περιγραφῆς ἀπὸ τὸν ἱησοῦιτη P. Vatois καὶ τὸ λείψανό του μεταφέρθηκε στὴ Δύση.

R. Bousquet, «Le néomartyr Nicholas Casseti», *Échos d'Orient* 9 (1906), σ. 363-365· Delehay, «Neomartyrs», σ. 252-253· Δουκάκη, *Συναξαριστὴς*, τόμ. Δ΄, σ. 192-193· Εὐστρατιάδου, *Ἀγιολόγιον*, σ. 359· ΘΗΕ, τόμ. Θ΄, στ. 516· Ματθαίου, *ΜΣΟΕ*, τόμ. ΙΒ΄, σ. 203· Meinardus, *Saints*, σ. 149· Νικοδήμου, *Νμαρτ*, σ. 72 κ.ἐξ· Νικοδήμου, *Συναξαριστὴς*, τόμ. Ι, σ. 278· Στ. Παπαδοπούλου, *Νεομάρτυρες*, σ. 57· Χρ. Παπαδοπούλου, *Νεομάρτυρες*, σ. 64-66· Περαντώνη, *Λεξικὸν*, τόμ. Γ΄, σ. 390· Σολομωνίδου, *Ἐκκλησία*, σ. 283· Σάθα, «Κατάλογος», σ. 607· Salaville, «Répertoire», σ. 228.

Ἁγίων, τόμ. Β΄, Ἡράκλειον Κρήτης 2001, σ. 251-264, ἐνῶ τὸ Συναξάριον, σ. 260-261.

36. Στὸ ἐξῆς: Δουκάκη, *Συναξαριστὴς*.

37. Στὸ ἐξῆς: Εὐστρατιάδου, *Ἀγιολόγιον*.

38. Στὸ ἐξῆς: Meinardus, *Saints*.

39. Στὸ ἐξῆς: Νικοδήμου, *Συναξαριστὴς*.

40. Στὸ ἐξῆς: Περαντώνη, *Λεξικὸν*.

41. Στὸ ἐξῆς: Σολομωνίδου, *Ἐκκλησία*.

42. Στὸ ἐξῆς: ΘΗΕ.

Αθανάσιος

Μαρτύρησε στη Σμύρνη στις 7 Ιανουαρίου του 1700. Καταγόταν, πιθανόν, από την Αττάλεια και ήταν από λάθος εξωμότης. Όταν κάποτε έφερε σε δύσκολη θέση τους Τούρκους σε ζητήματα θεολογικά, όντας αγράμματος, έκεινοι τον έκδικήθηκαν με ψευδή κατηγορία εξωμοσίας.

Δουκάκη, *Συναξαριστής*, τόμ. Α' (1956), σ. 158-159· Εϋστρατιάδου, *Άγιολόγιον*, σ. 15· ΘΗΕ, τόμ. Α', στ. 580· Ματθαίου, *ΜΣΟΕ*, τόμ. Α', σ. 185· Meinardus, «Relics», σ. 148· Meinardus, *Saints*, σ. 25· Β. Δ. Ζώτου-Μολοσσού, *Λεξικόν τῶν Ἁγίων Πάτων τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας*, τόμ. Α'-Δ', ἐν Αθήναις 1909,⁴³ σ. 104· Νικοδήμου, *Νηαρτ*, σ. 109· Νικοδήμου, *Συναξαριστής*, τόμ. Ι, σ. 370· Γ. Παντελάκη, *Θρησκευτικὴ καὶ Χριστιανικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία*, Ἄθηναι 1934 κ.έξ.,⁴⁴ τόμ. Α', στ. 340· Στ. Παπαδοπούλου, *Νεομάρτυρες*, σ. 57· Χρ. Παπαδοπούλου, *Νεομάρτυρες*, σ. 75· Περαντώνη, *Λεξικόν*, τόμ. Α', σ. 51· Σάθα, «Κατάλογος», σ. 608· Σολομωνίδου, *Ἐκκλησία*, σ. 284.

Δῆμος ἢ Δημήτριος

Μαρτύρησε στις 10 Ἀπριλίου του 1763, στη Σμύρνη. Καταγόταν ἀπὸ τὴ Μακρὰ Γέφυρα (Ὁζὺν Κιοπρὺ) τῆς Ἀδριανούπολης. Ἀλιέας στὸ ἐπάγγελμα, καταγγέλλθηκε ψευδῶς ὅτι ἐξώμοσε. Ἐκεῖνος τὸ ἀρνήθηκε μπροστὰ στὶς ἀρχές, ἀλλὰ βασανίστηκε γι' αὐτὸ καὶ ἀποκεφαλίστηκε. Τὸ ἱερὸ λείψανό του ἐνταφιάστηκε στὴν πόλη, στὸν αὐλόγυρο τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, ἐνῶ ἡ κἀρα του βρισκόταν στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ καὶ μαρτυρεῖται ὡς πηγὴ πολλῶν θαυμάτων.⁴⁵

Δουκάκη, *Συναξαριστής*, τόμ. Η' (1962), σ. 69-71· Εϋστρατιάδου, *Άγιολόγιον*, σ. 111· Γ.Ι. Καρβέλα, *ΘΧΕ*, τόμ. Β', στ. 1230-1232· Ματθαίου, *ΜΣΟΕ*, τόμ. Δ', σ. 187· Meinardus, «Relics», σ. 170· Meinardus, *Saints*, σ. 53· Νικοδήμου, *Νηαρτ*, σ. 184-186· Νικοδήμου, *Συναξαριστής*, τόμ. ΙΙ, σ. 84· ΘΗΕ, τόμ. Δ', στ. 1068-1069· Χρ. Παπαδοπούλου, *Νεομάρτυρες*, σ. 83· Περαντώνη, *Λεξικόν*, τόμ. Α', σ. 171-172· Σάθα, «Κατάλογος», σ. 609· Σολομωνίδου, *Ἐκκλησία*, σ. 285.

43. Στὸ ἐξῆς: Μολοσσού, *Λεξικόν*.

44. Στὸ ἐξῆς: ΘΧΕ.

45. Στὸν σωζόμενον μέχρι τὴ μικρασιατικὴ καταστροφὴ τάφο του ὑπῆρχε ἡ ἐξῆς ἐπιγραφή: «Δῆμος δῆμος / ἐξέστησε οὐράνιον ἡμέριον / δημίον ἦκιστα πτήξας / Δῆμος. Ἀπριλλίῳ δεκάτῃ / ἦν κἀρα τμήθη ἐν ἔτει / ἀπὸ Χριστοῦ .αμφγ'». Βλ. Σολομωνίδου, *Ἐκκλησία*, σ. 285, ὅπου καὶ οἱ πληροφορίες γιὰ τὰ λείψανα καὶ τὴν ἰδιαίτερη δῆκη, στὴν ὁποία βρισκόταν ἡ κἀρα του, στὸ ὑπόστιλο τοῦ ναοῦ (σ. 89-90).

Μιχαήλ

Καταγόταν από τὰ Βουρλά καὶ μαρτύρησε στὴ Σμύρνη στὶς 16 Ἀπριλίου τοῦ 1772. Ἐργαζόταν ὡς χαλκουργὸς στὴ Σμύρνη καὶ ἐξώμοσε, ἀλλὰ μετανόησε καὶ ὀδηγήθηκε ἐνώπιον τοῦ κριτῆ. Φυλακίστηκε, ἀνακρίθηκε καὶ ἀποκεφαλίστηκε, ἀφοῦ ἔμεινε σταθερὸς στὴν ὁμολογία του. Τὸ λείψανό του, ἂν καὶ ρίχθηκε στὴ θάλασσα, περισυνελέγη ἀπὸ τοὺς πιστοὺς καὶ ἀποτέθηκε στὴν Ἁγία Φωτεινή.

Δουκάκη, *Συναξαριστής*, τόμ. Η' (1962), σ. 101-102· Εὐστρατιάδη, *Αγιολόγιον*, σ. 339· Ματθαίου, *ΜΣΟΕ*, τόμ. Δ', σ. 280· Νικοδήμου, *Νμαρτ*, σ. 192· Νικοδήμου, *Συναξαριστής*, τόμ. ΙΙ, σ. 91· Ἀ. Παπαδοπούλου, «Θεολογία», σ. 99, 131· Χρ. Παπαδοπούλου, *Νεομάρτυρες*, σ. 86-46· Γ. Μ. Περαντώνη, *ΘΗΕ*, τόμ. Η', στ. 1212· Περαντώνη, *Λεξικόν*, τόμ. Β', σ. 359· Σάδα, «Κατάλογος», σ. 609· Σολομωνίδου, *Ἐκκλησία*, σ. 287.

Ἀλέξανδρος

Καταγόταν ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη. Μαρτύρησε στὶς 26 Μαΐου τοῦ 1794 στὴ Σμύρνη. Τὸ μαρτύριό του εἶναι ἀξιοπρόσεκτο. Ὁ Ἀλέξανδρος, ἔχοντας καταφύγει στὴ Σμύρνη γιὰ νὰ ἀποφύγει τὶς ἀσελγεῖς ἐπιθυμίες ἐνὸς Τούρκου, ἐξώμοσε. Σὲ ταξίδι του στὴ Μέκκα εἰσηλθε στὸ τάγμα τῶν Δερβίσηδων⁴⁷ καὶ ἐπὶ 18 ἔτη γύριζε τὶς ἐπαρχίες τῆς αὐτοκρατορίας ὡς σαλὸς Δερβίσης⁴⁸ κατακρίνοντας τὴν τυραννία τῆς ἐξουσίας. Τελικὰ, ἀποκεφαλίστηκε, ἀφοῦ ὁμολόγησε τὴ χριστιανικὴ πίστη του.

Δουκάκη, *Συναξαριστής*, τόμ. Θ' (1963), σ. 243-249· Εὐστρατιάδου, *Αγιολόγιον*, σ. 28· Ματθαίου, *ΜΣΟΕ*, τόμ. Ε', σ. 599 κ.ἐξ· Meïnardus, *Saints*, σ. 11· Μολοσσού, *Λεξικόν*, σ. 149· Νικοδήμου, *Νμαρτ*, σ. 217-221.⁴⁹ Νικοδήμου, *Συναξαριστής*, τόμ. ΙΙ, σ. 170· Παντελάκη, *ΘΧΕ*, τόμ. Α', στ. 790· Στ. Παπαδοπούλου, *Νεομάρτυρες*, σ. 62-63, 163-175· Χρ. Παπαδοπούλου, *Νεομάρτυρες*, σ. 95· Περαντώνη, *Λεξικόν*, τόμ. Α', σ. 58-59· Σάδα, «Κατάλογος», σ. 610· *ΘΗΕ*, τόμ. Β', στ. 97-98· Σολομωνίδου, *Ἐκκλησία*, σ. 288.

46. Ὅπου, ὅμως, ἀναφέρεται ὡς χρονολογία τοῦ μαρτυρίου του τὸ 1771.

47. Γιὰ τὸ τάγμα τῶν Δερβίσηδων, βλ. Βλ. Μιρμίρογλου, *Οἱ Δερβίσαι*, χ.τ., χ.χ. (ἀναστατικὴ ἐπανεκδοσὴ ἐκδ. Ἐκάτη).

48. Γιὰ τὴ σαλότητα τὰ νεομαρτυρολόγια, βλ. Στ. Παπαδοπούλου, *Νεομάρτυρες*, σ. 62 κ.ἐξ. (καὶ σημ.).

49. Σημαντικὸ κείμενο, γιὰτὸ 1799 ἐκδίδεται τὸ *Νμαρτ* (βλ. «Πρόλογος» τοῦ Π. Β. Πάσχου, σ. 5, ὅπου διορθωτέα, κατὰ μαρτυρία τοῦ ἴδιου, ἡ χρονολογία 1794)· πρβλ. Στ. Παπαδοπούλου, *Νεομάρτυρες*, σ. 62-63· βλ. καὶ τὴ φράση τοῦ κειμένου στὸ *Νμαρτ*: «καθὼς αὐτὸς ὁ ἴδιος τώρα ὑστερον ἐνώπιον τοῦ κριτοῦ τοῦτο αὐτὸ ἔλεγεν».

Μάρκος

Γεννήθηκε στη Σμύρνη και μαρτύρησε στη Χίο, στις 5 Ιουνίου του 1801. Στη Ν. Ήφεσο εξιλαμίστηκε, αφού περιεπλάκη σε περιπέτεια για μια γυναίκα. Μετανοημένος επέστρεψε στη Σμύρνη και από εκεί μετέβη στην Τεργέστη. Έντέλει αποβιβάστηκε στα «βενετικά νησιά», όπου επέστρεψε στην Έκκλησία με τις κανονικές διαδικασίες. Έπιθυμώντας να καλύψει την έξωμοσία του με την όμολογία της επιστροφής στο χριστιανισμό επέστρεψε στη Ν. Ήφεσο· τελικά βρέθηκε στη Χίο, όπου ξπειτα από πολλά βασανιστήρια εκτελέστηκε.⁵⁰

Αθανασίου Παρίου, «Άθλησις τοῦ ἁγίου ἐνδόξου μεγαλομάρτυρος Μάρκου τοῦ ἐν Χίῳ», στὸ *Νέον Χιακὸν Λειμωνάριον*, ἐν Ἀθῆναις, ἐκδ. Νέα Ἑλληνικὴ Ἦώς, 1930.⁵¹ *Νέον Χιακὸν Λειμωνάριον περιέχον τὰ ἐν Χίῳ πάντα κατ' ἀκολουθίαν τοῦ ἔτους συγγραμμένα*, σ. 82-98.⁵² Δουκάκη, *Συναξαριστής*, τόμ. Γ' (1964), σ. 30-44· Εὐστρατιάδου, *Ἀγιολόγιον*, σ. 304· Ματθαίου, *ΜΣΟΕ*, τόμ. ΣΤ', σ. 55· Meinardus, «Relics», σ. 212· Meinardus, *Saints*, σ. 132· Νικοδήμου, *Συναξαριστής*, τόμ. ΙΙ, σ. 187· Χρ. Παπαδοπούλου, *Νεομάρτυρες*, σ. 105· Περαντώνη, *Λεξικόν*, τόμ. Γ', σ. 341-342· Περαντώνη, *ΘΗΕ*, τόμ. Η', στ. 764-765· Σολομωνίδου, *Ἐκκλησία*, σ. 291.

Ἰωάννης, ὁ νάννος

Καταγόταν ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη. Μαρτύρησε στὶς 29 Μαΐου 1802 στὴ Σμύρνη. Ἐκεῖ εἶχε μεταβεῖ ἀρχικὰ ὁ πατέρας του καὶ ἐργαζόταν ὡς ὑποδηματοποιός. Ὁ Ἰωάννης, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ μαρτυρολογικὸ κείμενο, εἶχε ἐπιθυμία νὰ μαρτυρήσει, γι' αὐτὸ παρουσιάστηκε ὡς μουσουλμάνος.⁵³

50. Πρβλ. ἀρχιμ. Γ. Ἀνδρεάδη, *Ἱστορία τῆς ἐν Χίῳ ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας*, Ἀθῆναι 1940 καὶ «Τοπικὴ Ἀγιολογία Χίου», στὸ *Ἡμερολόγιον τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος* (1963), σ. 378.

51. Τὸ Συναξάριο θρῖσκεται στὸ πλαίσιο τῆς Ἀκολουθίας Ἁγίου, σ. 250-270. Πρβλ. τὴν γ' ἔκδοση τοῦ *Νλεμι*, σ. 225 καὶ τὴν δ', σ. 250 καὶ τὴν ἐπόμενη ὑποσημείωση. Γιὰ τὸ συγκεκριμένο ἔργο τοῦ Ἀθανασίου Παρίου, βλ. Ἀραμπατζή, *Ἀθανασίου τοῦ Παρίου Βιβλιογραφικά*, σ. 33-34.

52. Τὸ *Λειμωνάριο* αὐτὸ ἀποτελεῖ τὸ β' μέρος τῆς ἔκδοσης τοῦ *Νλεμι* τοῦ 1819 με διακριτὴ σελιδαρίθμηση: σ. 75-100· ἡ Ἀκολουθία καὶ τὸ Συναξάριο στὶς σ. 82-98.

53. Πρβλ. ὅμως τὰ πολὺ σημαντικὰ καὶ ἀνατρεπτικὰ τῆς παραδοσιακῆς ἱστορίας, ποὺ ἀποκαλύπτονται ἀπὸ ἐπιστολὴ σύγχρονη τοῦ μαρτυρίου στὸ Ἦλ. Νικολάου, «Ἀνέκδοτο ἔγγραφο...», σ. 403-410. Τὰ ἀγιολογικὰ κείμενα, ὥστόσο, παρουσιάζουν τὴν έξωμοσία ὡς ὑποκριτικὴ, με σκοπὸ τὸ ἐπακόλουθο μαρτύριο, ἀπὸ τὴν ἀπόρριψη τοῦ Ἰσλάμ. Φυσικὰ, ὡς πρὸς τὴν τακτικὴ αὐτὴ ὑπῆρξαν σφοδρὲς ἀντιδράσεις ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία: βλ. Γεδεών, *Ἁγιοποιήσεις*, σ. 65· πρβλ. τὴν ἔμμεση μαρτυρία τοῦ Νικοδή-

Απορρίπτοντας στη συνέχεια δημοσίως τὸ Ἰσλάμ, φυλακίστηκε καὶ ἀποκεφαλίστηκε στὸ Σοὰν Παζάρ,⁵⁴ σὲ ἡλικία μόλις 18 χρονῶν.

Δουκάκη, *Συναξαριστής*, τόμ. Θ' (1963), σ. 276-279· Εὐστρατιάδου, *Ἀγιολόγιον*, 240· Ματθαίου, *ΜΣΟΕ*, τόμ. Ε', σ. 663· Νικοδήμου, *Συναξαριστής*, τόμ. ΙΙ, σ. 174· Ἦλ. Νικολάου, «Ἀνέκδοτο ἔγγραφο τοῦ ἀρχείου μητροπόλεως Σάμου περὶ τοῦ μαρτυρίου τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεσσαλονικέως (†1802)», *Ἀπόψεις* 6 (1992), σ. 403-410· Στ. Παπαδοπούλου, *Νεομάρτυρες*, σ. 69· Χρ. Παπαδοπούλου, *Νεομάρτυρες*, σ. 109· Ἀθανασίου τοῦ Παρίου, Μακαρίου Νοταρᾶ, Νικηφόρου ἱερομονάχου τοῦ Χίου, *Νέον Λειμονάριον περιέχον μαρτύρια παλαιὰ καὶ νέα καὶ θίους ὁσίων*, ἐν Βενετίᾳ 1819,⁵⁵ σ. 221-232.⁵⁶ Περαντώνη, *ΘΗΕ*, τόμ. Ζ', στ. 46-47· Περαντώνη, *Λεξικόν*, τόμ. Β', σ. 259-260· Σάδα, «Κατάλογος», σ. 610· Σολομωνίδου, *Ἐκκλησία*, σ. 201.

Προκόπιος, ἱερομόναχος

Καταγόταν ἀπὸ τὴ Βάρνα καὶ μαρτύρησε στὶς 25 Ἰουνίου τοῦ 1810 στὴ Σμύρνη. Πρῶν μοναχὸς Ἀγιορείτης, ἐξώμοσε στὴ Σμύρνη· σχεδὸν ἀμέσως, ὅμως, μετανόησε καὶ ἀπορρίπτοντας μπροστὰ στὸν κριτὴ τὸ Ἰσλάμ, καταδικάστηκε στὸν δι' ἀποκεφαλισμοῦ θάνατο.

Ἀδ. Παρίου, *Νλειμ* (1819), σ. 254-257.⁵⁷ Δουκάκη, *Συναξαριστής*, τόμ. Ι' (1964), σ. 219-223· Εὐστρατιάδου, *Ἀγιολόγιον*, σ. 406· Ματθαίου, *ΜΣΟΕ*, τόμ. ΣΤ', σ. 368· Meinardus, *Saints*, σ. 180· Νικοδήμου, *Συναξαριστής*, τόμ. ΙΙ, σ. 235· Ἀ. Παπαδοπούλου, «Θεολογία», σ. 130· Περαντώνη, *ΘΗΕ*, τόμ. Ι', στ. 620· Περαντώνη, *Λεξικόν*, τόμ. Γ', σ. 439· Σάδα, «Κατάλογος», σ. 610· Σολομωνίδου, *Ἐκκλησία*, σ. 291.

μου, *Νμαρτ*, σ. 18. Γιὰ τὸ ὅτι δὲν ἐπρόκειτο γιὰ αὐτόκλητο μαρτύριο, βλ. Ἀναστασίου, «Σχεδιάσμα», σ. 25 κ.ἑξ.· Ἀ. Παπαδοπούλου, «Οἱ νεομάρτυρες ὡς συνεχιστὲς τῆς ὀρθόδοξης πνευματικότητας», στὸ τοῦ ἴδιου, *Ἀγιολογία ΙΙ. Θέματα γενικά, εἰδικὰ καὶ ἑορταλογίον*, Θεσσαλονίκη, ἐκδ. Π. Πουρναρᾶ, χ.χ., σ. 55-65 (στὸ ἐξῆς: Ἀ. Παπαδοπούλου, «Νεομάρτυρες»), εἰδ. σ. 59· Σ. Ι. Μπαλατσούκα, «Ἡ παρουσία τῶν νεομαρτύρων κατὰ τὸν ἅγιο Νικόδημο τὸν Ἀγιορείτη», στὸ τοῦ ἴδιου, *Ἦμνοαγιολογικά Σύμμεικτα. Ἄγιομετεωρητικὸς-Ἀγιορειτικὸς μοναχισμὸς*, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 175 καὶ Χρ. Παπαδοπούλου, *Νεομάρτυρες*, σ. 26.

54. Γιὰ τὰ παζάρια τῆς Σμύρνης, βλ. Φ. Κ. Φάλμπου, «Τσαρσιὰ καὶ παζάρια στὴ Σμύρνη», *Μικρασιατικὰ Χρονικὰ* Ι' (1963), σ. 334-349.

55. Στὸ ἐξῆς: Ἀδ. Παρίου, *Νλειμ* (1819). Στὸ βιβλίον ὑπάρχουν δύο τμήματα (Α' καὶ Β') μὲ διαφορετικὴ σελιδαριθμηση. Ἐδῶ, ὅπου παραπέμπουμε στὸ Β' τμήμα, σημειώνουμε τὸ Β' πρὶν ἀπὸ τὴ συγκεκριμένη σελίδα.

56. Περιέχεται τὸ Μαρτύριο τοῦ γραμμένο ἀπὸ τὸν ὄσιο Νικηφόρο τὸν Χίο.

57. Πρόκειται γιὰ συγγραφὴ τοῦ γνωστοῦ κι ἀπὸ ἄλλα κείμενα στὸ *Νμαρτ*, Χρυσάνθου.

Ἀγαθάγγελος, μοναχός (ὁ πρότερον Ἀθανάσιος)

Καταγόταν ἀπὸ τὴν Αἴνο τῆς Θράκης καὶ μαρτύρησε στὴ Σμύρνη στὶς 19 Ἀπριλίου τοῦ 1818. Εἶχε σχεδὸν διὰ τῆς βίας ἐξιλαμιστεῖ, ἀλλὰ μετανόησε καὶ ἐκάρη μοναχὸς στὴν Ἱ. Μ. Ἐσφιγμένου τοῦ Ἁγίου Ὁρους. Ἐπέστρεψε στὴ Σμύρνη μὲ σκοπὸ τὴν ὁμολογία τῆς ἐπιστροφῆς στὸ χριστιανισμὸ. Ἐκεῖ ὁμολόγησε δημόσια τὴν ἐπιστροφή του στὴν πατρώα θρησκεία καὶ θανατώθηκε. Τὸ σῶμα του ἐτάφη κοντὰ στὸ λείψανο τοῦ νεομάρτυρα Δήμου, στὸν Ἅγιο Γεώργιο.⁵⁸

Δουκάκης, *Συναξαριστής*, τόμ. Δ', σ. 261-282· Ματθαίου, *ΜΣΟΕ*, τόμ. Δ', σ. 367· Meinardus, «Relics», σ. 126· Meinardus, *Saints*, σ. 5· Στ. Παπαδοπούλου, *Νεομάρτυρες*, σ. 75 (σημ. 58)· Χρ. Παπαδοπούλου, *Νεομάρτυρες*, σ. 120-121· Περαντώνη, *Λεξικόν*, τόμ. Α', σ. 40-41· Σολομωνίδου, *Ἐκκλησία*, σ. 287.

Στέργιος ἢ Σέργιος

Μαρτύρησε στὴ Σμύρνη κατὰ τὴν περίοδο τοῦ Πάσχα, τὸ 1819, ἀφοῦ κατὰ τὴν Ἀπόκρεω τοῦ ἴδιου ἔτους εἶχε ἐξωμόσει. Ὡστόσο, ὁμολόγησε τὴν ἐπιστροφή του, ἴσως τὴν ἐπομένη τοῦ Πάσχα, στὸν καδῆ. Ὑστερα ἀπὸ λίγες ἡμέρες μαρτύρησε στὸ Ὅζουν Παζάρ. Τὸ σῶμα του κηδεύτηκε μὲ μεγαλοπρέπεια καὶ κατάνυξη στὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου.

Ν. Χατζηκωνσταντῆ, *Σμυρναϊκὰ Ἀνάλεκτα [Mélanges Smyrnéés]*, Ἀθῆναι 1906, σ. 8· Σολομωνίδου, *Ἐκκλησία*, σ. 290.⁵⁹

Εἶναι βέβαιο ὅτι ὁ κατάλογος δὲν σταματᾷ ἐδῶ· σίγουρα δὲ μᾶς διαφεύγουν

58. Τὸ 1844 ἡ τίμια κάρα του καὶ ἡ δεξιὰ χεῖρα του ἀποδόθηκαν στὴν Ἱ. Μ. Ἐσφιγμένου (Περαντώνη, *Λεξικόν*, τόμ. Α', σ. 41). Στὴν κηδεῖα του στὸ ναὸ τοῦ Ἁγ. Γεωργίου ὁ Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος ὁ ἐξ Οἰκονόμων, ἀντὶ τοῦ «Δεῦτε τελευταῖον ἀσπασμόν», ἔψαλε τροπάριο κατάλληλα τονισμένο πρὸς τιμὴν τοῦ Ἰωάννη: «Πληθὺς ἢ τῶν Σμυρναίων ἐν ὧδαῖς εὐφημήσωμεν ἡμῶν τὸν πολιούχον καὶ τῆς Αἴνου τὸ βλάστημα· πρόμαχον θερμόν, Ἀγαθάγγελον ἱερομάρτυρα ἐσθλόν· ἐπλάκη γὰρ γενναῖος (fort. γενναῖος) τῷ δυσμενεῖ καὶ τοῦτον κατεπόντησε, διὸ καὶ ἐν ἱερομάρτυσι συναγάλλεται, ὑπὲρ ἡμῶν εὐμενίζων τὸν μόνο φιλόνηρον» (Ν. Χατζηκωνσταντῆ, *Σμυρναϊκὰ Ἀνάλεκτα [Mélanges Smyrnéés]*, Ἀθῆναι 1906, σ. 7 [σημ. 2]· Σολομωνίδου, *Ἐκκλησία*, σ. 287). Ἀπὸ τὰ προηγούμενα ἀποδεικνύεται γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ ἡ ἀμεσότητα τῆς ἀπόδοσης ἐκκλησιαστικῆς τιμῆς στὸν νεομάρτυρα, ἀλλὰ καὶ ὁ τρόπος ἀπόδοσης τιμῆς ἀπὸ τοὺς πιστοὺς. Οἱ τελευταῖοι μεταβάλλουν τὴν πέννημη κηδεῖα σὲ τιμητικὴ ἀκολουθία, ζητώντας ἀντὶ τοῦ ἐλέους τοῦ Θεοῦ γιὰ τὸν κηδεύμενο, τὴν πρεσβεία τοῦ μάρτυρα ὑπὲρ τῶν ἰδίων.

59. Δὲν βρέθηκαν ἄλλα στοιχεῖα σὲ καμία ἄλλη σχετικὴ πηγὴ, συλλογὴ ἢ μελέτημα.

μάρτυρες, τῶν ὁποίων τὰ στοιχεῖα δὲν καταγράφηκαν ἢ ἡ καταγραφή τους κάπου λανθάνει μέχρι σήμερα. Κυρίως, ὁμως, δὲν συμπεριλαμβάνει τοὺς νεομάρτυρες ποὺ προέκυψαν ἀπὸ τὴν καταστροφή τοῦ 1922, ἰδίως κληρικούς,⁶⁰ μὲ ἐξαιρετο παράδειγμα τὸν τελευταῖο μητροπολίτη τῆς πόλης, Χρυσόστομο.⁶¹ Ὡστόσο, γιὰ λόγους μεθοδολογικοὺς περιορίζουμε τὴν ἔρευνά μας μέχρι τὴν Ἐπανάσταση, ὁπότε καὶ τὰ ζητήματα ποὺ ἄπτονται τῆς Ἀγιολογίας περιπέκονται μὲ τὴν ἐμφάνιση τοῦ ἐθνικοῦ ἑλλαδικοῦ κράτους.⁶²

Στὸν παραπάνω κατάλογο, ὥστόσο, θὰ ἦταν σωστὸ νὰ προστεθοῦν δύο ἀκόμη νεομάρτυρες, ποὺ σχετίζονται μὲ ἰδιαίτερο τρόπο μὲ τὴν πόλη τῆς Σμύρνης:

Κωνσταντῖνος ὁ ἐξ Ἀγαρηῶν

Ἦταν μουσουλμάνος ἀπὸ τὴ Μυτιλήνη, ὁ ὁποῖος πέρασε στὴ Σμύρνη γιὰ ἐργασία. Ἐκεῖ μεταστράφηκε στὸ χριστιανισμό· ἀπὸ τὴ Σμύρνη μετέβη στὸ Ἅγιον Ὄρος, ὅπου βαπτίστηκε. Τελικά, ἐπέστρεψε στὴ Μικρὰ Ἀσία καὶ μαρτύρησε στὴ Μαγνησία, στίς 2 Ἰουνίου τοῦ 1819.

Εὐστρατιάδου, *Αγιολόγιον*, σ. 267· Ἰακώβου, «Νεομάρτυρες», σ. 53· Ματθαίου, *ΜΣΟΕ*, τόμ. ΣΤ', 28· Μυτζούρη, *ΘΗΕ*, τόμ. Ζ', στ. 1242· Νικοδήμου, *Νμαρτ*, σ. 272-280· Πε-

60. Πρὸς αὐτὴν τὴν κατεύθυνση βλ. τὴ σχετικὴ μαρτυρία τοῦ Σολομωνίδου (*Ἐκκλησία*, σ. 291, σημ. 3): «ἀπὸ τοὺς 460 ἱερεῖς, ποὺ ἀριθμοῦσε ἡ ἐπαρχία Σμύρνης, 112 μόνον κατόρθωσαν νὰ διασωθοῦν κατὰ τὴ Μικρασιατικὴ Καταστροφή· ὅλοι οἱ ἄλλοι θανατώθηκαν, ἀφοῦ ὑπέστησαν φρικτὰ βασανιστήρια». Πρβλ. *στο ἴδιο*, σ. 98, ὅπου μαρτυρία γιὰ τὸν ἱεροδιάκονο Γρηγόριο Ὀρφανίδη, ποὺ κατακρεουργήθηκε.

61. Γιὰ τὸν μάρτυρα Χρυσόστομο Σμύρνης καὶ τὰ σχετικὰ ἀγιολογικὰ ζητήματα θὰ δημοσιεύσουμε ξεχωριστὸ μελέτημα· γιὰ νὰ συμπληρωθεῖ, ὁμως, ἔστω ὑποτυπωδῶς ὁ ἐδῶ κατάλογος, βλ. πρόχειρα βιβλιογραφικά: «Ὁ Σμύρνης Χρυσόστομος», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* ΜΒ' (1922), σ. 358-359· Πολυκάρπου Συνοδινοῦ, «Ὁ Σμύρνης Χρυσόστομος», *Ἐκκλησία* Ε' (1927), σ. 261· Σολομωνίδου, *Ἐκκλησία*, σ. 221-266· Α. Σταυρίτση, «Ἡ καταστροφή τῆς Σμύρνης καὶ τὸ μαρτύριον τοῦ Χρυσοστόμου ἀπὸ γαλλικῆς σκοπιάς», *Μικρασιατικὰ Χρονικὰ* Ζ' (1957), σ. 349-358· *ΘΗΕ*, τόμ. ΙΒ', λ. «Χρυσόστομος. Ὁ Καλαφάτης» (Ν. Α. Φοροπούλου)· *Παγκόσμιον Βιογραφικὸν Λεξικόν*, τόμ. 9Β [Ἐκπαιδευτικὴ Ἑλληνικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια, 9Β], λ. «Χρυσόστομος Καλαφάτης» (Βλ. Φειδᾶ)· Γ. Α. Γαλίτη, «Ὁ μητροπολίτης Σμύρνης Χρυσόστομος», *Πρακτικά*, σ. 461-481· Χρυσοστόμου Σμύρνης, *Λόγοι Εὐσεβείας*, Α': *Γραπτὰ κηρύγματα εἰς Δεσποτικὰς ἐορτάς* [Θέματα Ὁρθοδόξου Κατήχησης, 4], Θεσσαλονίκη, ἐκδ. Μυθωνία, 2000, σ. 13-19 ὁ συνοπτικὸς Βίος· σ. 24-25 ἡ Ἐγκύκλιος τῆς Ἱ. Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος γιὰ τὴν ἐπίσημη κατάταξί του στὸ Ἀγιολόγιον· σ. 29-30 Βιβλιογραφικά.

62. Γλαβίνα, *Νεομάρτυρες*, σ. 10.

ραντών, *Λεξικόν*, τόμ. Β', σ. 304-307· I. M. Perantonis, *The Concept of Mission and the Neomartyrs of Ottoman Stock*, Athens 1968, σ. 8-9· Σωτηρίου, *Λεσβιακή Αγιολογία* (ή *Λεσβιακόν Λειμωνάριον*), Μυτιλήνη 1958, σ. 165-182.

Νεκτάριος

Καταγόταν από τὰ Βουρλά. Ἐξισλαμίστηκε, ἀλλὰ συναισθανόμενος τὸ γεγονός ἐπιζήτησε τὴν ἐπιστροφή ταξιδεύοντας στὴ Σμύρνη, τὴν Πόλη καὶ τὴ Βλαχία. Τελικὰ, μετέβη στὴ Σμύρνη, ὅπου ἐπέστρεψε στὸ χριστιανισμὸ ἐξομολογούμενος σ' ἕναν Ἁγιορείτη πνευματικὸ. Στὸ Ἅγιον Ὅρος, ὅπου ἔν συνεχείᾳ πῆγε, ἐκάρη μοναχὸς καὶ πῆρε τὴν ἀπόφαση νὰ μαρτυρήσει. Αὐτὸ ἔλαβε χώρα στὰ Βουρλά, στὶς 11 Ἰουλίου 1820.

Δουκάκη, *Συναξαριστής*, τόμ. Ζ', σ. 178· Εὐστρατιάδου, *Αγιολόγιον*, σ. 346· Ματθαίου, *ΜΣΟΕ*, τόμ. Ζ', σ. 237· Meinardus, *Saints*, σ. 147· Περαντώνη, *ΘΗΕ*, τόμ. Θ', στ. 397· Περαντώνη, *Λεξικόν*, τόμ. Γ', σ. 365.

Οἱ δύο τελευταῖοι νεομάρτυρες, ἂν καὶ δὲν κατάγονται ἢ μαρτυροῦν στὴ Σμύρνη, σχετίζονται μὲ αὐτὴν, κατὰ τὸν Βίο τους, σὲ ἕνα πολὺ κομβικὸ σημεῖο: τὴ μεταστροφή στὸ χριστιανισμὸ. Μουσουλμάνος ἐκ γενετῆς ὁ πρῶτος, πρῶν ἐξωμότης ὁ δεῦτερος, ἀναγεννῶνται στὴ Σμύρνη πρὶν μαρτυρήσουν τελικὰ στὶς ἰδιαιτέρες πατρίδες τους. Οἱ πληροφορίες, ὡς ἐκ τοῦ, ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὴν ἐξαιρετικὴ θέση τῆς πόλης μας στὰ κείμενα αὐτά, μποροῦν ν' ἀξιοποιηθοῦν βοηθητικά, μαζὶ μὲ τὸ κύριο σῶμα τῶν Σμυρναίων νεομαρτύρων, στὴν ἐξαγωγή συμπερασμάτων.

Σμύρνη καὶ νεομαρτυρολογικὰ κείμενα

Τί μπορεῖ, ὅμως, νὰ περιμένει κάποιος μελετώντας τὰ σχετικὰ κείμενα; Σύμφωνα μὲ τὰ ὅσα εἶπαμε μέχρι τώρα, σ' αὐτὰ ὁ μελετητὴς θὰ βρεῖ ἀσφαλῶς τὴν ἱστορικὴ πληροφορία σὲ σχέση μὲ τὴν πόλη, τοὺς ἀνθρώπους της, τοὺς θεσμούς της καὶ τὴν ἐν γένει ζωὴ της, μέσα ἀπὸ τὸ πρίσμα τοῦ συγκεκριμένου εἵδους κειμένων (ἀγιολογικῶν),⁶³ ἀπὸ τὴ φύση τους, ὅμως,

63. Πρβλ. τὴν ὁμοία χρῆση τῶν ἀγιολογικῶν κειμένων ἄλλων περιόδων τοῦ Γένους: F. Halkin, «L'Hagiologie byzantine au service d'histoire», στὸ τοῦ ἴδιου, *Recherches et documents d'hagiographie byzantine* [Subsidia Hagiographica, 51], Bruxelles 1971, σ. 260-269 καὶ B. de Gaiffier, «Hagiographie et istoriographie. Quelques aspects du problème», στὸ *La Storiografia Medioevale*, τόμ. II, Spoleto 1970, σ. 139-166, 179-196. Πρὸς αὐτὴν τὴν κατεύθυνση καὶ πολλὰ ἄρθρα τοῦ τόμου τῶν *Πρακτικῶν* τοῦ Συνεδρίου γιὰ τοὺς νεομάρτυρες. Ὅμοιες ἐπιδιώξεις ἔχουμε κι ἐμεῖς στὴν ἐργασία μας «Σμύρνη

τὰ κείμενα αὐτὰ ἔχουν ὡς κύριο πεδίο ἐπιρροῆς καὶ πρόσληψης τὴν ἐκκλησιαστικὴ καὶ θρησκευτικὴ ζωή.⁶⁴ Ὡστόσο, ἡ ἔννοια τῆς κοινότητας, ποὺ σύστησε τὸ Γένος κατὰ τὴ χρονικὴ περίοδο ποὺ μᾶς ενδιαφέρει, δὲν ἐκλαμβάνει τὴ θρησκευτικότητα –ἴσως ὄχι τόσο τὴν ἐκκλησιαστικότητα, καὶ αὐτὴ εἶναι μιὰ διάκριση ποὺ δὲν ἔχει προσεχθεῖ, ἰδιαίτερα ἀπὸ τοὺς θεολόγους καὶ ἄλλους μελετητὲς– ἀπλὰ ὡς ἕνα, ἔστω κρίσιμο, μέγεθός της· τὸ Γένος ταυτίζεται μὲ αὐτὴν τοῦ τῆ διάσταση σὲ μεγάλο βαθμὸ, ἡ Ἐκκλησία λειτουργεῖ κατὰ τὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας ὡς μοναδικὸς «ἐθνικὸς δεσμός», μὲ τὸν ὁποῖο μποροῦσε νὰ ταυτιστεῖ ἕνας ὀρθόδοξος χριστιανός.⁶⁵ Ἀντίστροφα, πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση ὁδηγεῖ τὸ ζήτημα τῶν

καὶ Μαρτύριοι κατὰ τὴν Τουρκοκρατία. Σημειώσεις στὴ συμρναϊκὴ νεομαρτυρολογικὴ γραμματεία», *Μικρασιατικὰ Χρονικά* 23 (2009), σ. 95-121. Γιὰ τὴ διπλὴ σχέση τῶν κειμένων αὐτῶν μὲ τὴν κοινωνία καὶ τὰ μεθοδολογικὰ προβλήματα, βλ. E. Patlagean, «Ancienne hagiographie byzantine et histoire sociale», *Annales E.S.C.* 1 (1968), σ. 106-126 καὶ P. Brown, *Ἡ Κοινωνία καὶ τὸ Ἅγιο στὴν ὕστερη ἀρχαίότητα*, μτφρ. Ἀλεξάνδρα Παπαδομοπούλου, Ἀθήνα, ἐκδ. Ἄρτος Ζωῆς, 2000. Γιὰ ἀντίστοιχὴ ἐργασία ἀπὸ νεομαρτυρολογικὰ κείμενα, βλ. Γ. Μαντζαρίδη, «Κοινωνιολογικὴ προσέγγιση τῆς παρουσίας τῶν νεομαρτύρων», *Πρακτικά*, σ. 227-237· Β. Τ. Γιούλτση, «Μετακοινωνικὴ προσέγγιση ἀλήθειας καὶ μύθου στὰ Μαρτυρολόγια τῶν Νεομαρτύρων», *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* (1992), σ. 141-156.

64. Μπορεῖ κάποιος νὰ δεῖ π.χ. τὴν ἔντονα ἀλειπτικὴ (ἄρος ποὺ ἀποδίδει τὴν πνευματικὴ προετοιμασία γιὰ τὸ μαρτύριο) λειτουργία τῶν κειμένων αὐτῶν (Στ. Παπαδοπούλου, *Νεομάρτυρες*, σ. 76-77), ἀλλὰ κυρίως τὴν ἀμυντικὴ ιδιότητά τους ἀπέναντι στὶς διασπαστικὲς τάσεις τῶν κοινοτήτων εἶτε μὲ τὶς ἐξωμοσίες μελῶν τους (Zachariadou, «Neomartyr's», σ. 61), εἶτε μὲ τὴν εἴσοδο τῶν νέων ἰδεῶν τοῦ Διαφωτισμοῦ (Κ. Θ. Δημαρᾶ, *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας, ἀπὸ τὶς πρώτες ρίζες ὡς τὴν ἐποχὴ μας*, Ἀθήνα, ἐκδ. Γνώση, 192000, σ. 179 κ.ἐξ., εἰδ. σ. 182-185)· πρβλ. τὰ ὅσα πολὴ χαρακτηριστικὰ γράφονται ἀπὸ συγγραφέα τοῦ Μαρτυρίου τοῦ ἁγίου Ἀγαθαγγέλου (Ματθαίου, *ΜΣΟΕ*, τόμ. Δ', σ. 392), ποὺ δείχνουν τὴ μεγάλῃ συγγένεια μὲ τὰ ἀπὸ τὸν Ἀδ. Πάριο γραφόμενα (Δημαρᾶ, *Ἱστορία...*, σ. 204, 227 καὶ 727 βιβλ.). Ἀνάλογα φαινόμενα παρατηροῦνται καὶ στὴν καθαρὰ λογοτεχνικὴ παραγωγή ἀκόμη (βλ. Κ. Δ. Μαστροδημήτηρ, *Εἰσαγωγή στὴ Νεοελληνικὴ Φιλολογία*, Ἀθήνα, ἐκδ. Δόμος, 1996, σ. 122-124).

65. Peter F. Sugar, *Ἡ Νοτιοανατολικὴ Εὐρώπη κάτω ἀπὸ τὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία (1354-1804)*, τόμ. Α'-Β', μτφρ. Παυλίνα Μπαλουξῆ, Ἀθήνα, ἐκδ. Σμίλη, 1994 (στὸ ἐξῆς: Sugar, *ΝΑ Εὐρώπη*), σ. 103· πρβλ. Μεταλληνοῦ, *Τουρκοκρατία*, σ. 103, 107, 113, 116, ὅπου τονίζεται ὁ σύνδεσμος αὐτὸς σὲ βάση τοπικὴ, τὴν ἔννοια· ἐπίσης Delehay, «Neomartyrs», σ. 247· πρβλ. καὶ τὸ παράδειγμα ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Δικαίου: Κ. Πιτσάκη, «Ἐκκλησία καὶ Δίκαιο», στὸ *Ὁ Ἑλλησμός ὑπὸ Ξένη Κυριαρχία, 1453-1821* [Ἱστορία τῶν Ἑλλήνων, 10], Ἀθήνα, ἐκδ. Δομῆ, 2006, σ. 242-267. Γιὰ τὴν κατάστασιν

νεομαρτύρων και ἡ ἀδυναμία διάκρισής τους ἀπὸ τοὺς ἐθνομάρτυρες, εἰδικὰ γιὰ τὴν περίοδο ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 18ου καὶ κυρίως τὸν 19ο αἰώνα.⁶⁶ Τὰ ἴδια τὰ κείμενα θυμίζουν στὴν περιγραφή τῶν ἐκτελέσεων ἀρχαῖα μαρτυρολογία.⁶⁷ Σὲ αὐτὸ, τέλος, συντείνουν ἡ στάση τῶν ἀρχῶν ἀπέναντι στοὺς νεομάρτυρες, κυρίως, ὅμως, οἱ σχετικὲς ἀποκρίσεις καὶ λόγοι τῶν τελευταίων, ὅπως, φαίνονται, φυσικά, στὰ κείμενα. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἡ διαφοροποίηση φαίνεται ἐντονότερα κατὰ τὴ σύγκριση τῶν νεομαρτύρων με τοὺς μάρτυρες-ἥρωες τῶν ἐθνικῶν ἀγῶνων καὶ κυρίως τῆς περιόδου τῆς Ἐπανάστασης.⁶⁸

εἰδικὰ στὴ Σμύρνη κατὰ τὰ τέλη τοῦ 18ου καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰώνα, βλ. τὰ ὄσα ἐνδιαφέροντα σὲ σχέση μὲ τὸν Σμύρνης Γρηγόριο (ἀργότερα Κωνσταντινουπόλεως τὸν Ε΄) γράφονται στὸ Κ. Σ. Παπαδοπούλου, «Εἰδήσεις περὶ τῆς κοινότητος καὶ τῆς δημογεροντίας τῆς Σμύρνης πρὸ τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821 καὶ ἡ τότε κατὰ τόπους ἀνάπτυξις τοῦ Κοινοτισμοῦ καὶ ἡ χειραφέτησις αὐτοῦ ἀπὸ τῆς Ἐκκλησίας», *Μικρασιατικὰ Χρονικὰ* 9 (1961), σ. 1-41.

66. Στὴ συνάφεια αὐτὴ καὶ σὲ σχέση μὲ τὸν ἱερομάρτυρα Γρηγόριο τὸν Ε΄, πατριάρχῃ Κωνσταντινουπόλεως, ὁ ἀγιολόγος ἀντιμετωπίζει τὸ ζήτημα σύναξης στὸ Ἐορτολόγιο καὶ ἄλλων κληρικῶν καὶ λαϊκῶν, ποὺ ἔπασαν δύματα τῆς μανίας τῶν Τούρκων κατὰ τὶς ἡμέρες τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης· βλ. χαρακτηριστικά: Χαρ. Τρικοῦπη, *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, Ἀθῆνα, ἐκδ. Πισθάνη, 21968, σ. 88: ἀπαγχονισμός τῶν μητροπολιτῶν Ἐφέσου, Ἀγχιάλου καὶ Νικομηδείας καὶ φόνος ἄλλων Ρωμιῶν· σ. 89: ἐκτέλεση δύο ἐφημερίων τοῦ πατριαρχικοῦ ναοῦ· σ. 91: ἐκτέλεση τοῦ ὑπερεκατονταετοῦς ἐπισκόπου Μυριουπόλεως καὶ τοῦ ἐννιάχρονου Ρωμιοῦ ἄρχοντα.

67. Ἡ περιγραφή τοῦ μαρτυρίου τῶν ἐπισκόπων Δέρκων, Ἀδριανουπόλεως, Τυρνόβου καὶ Θεσσαλονίκης θυμίζει ἐντονα ἀνάλογα ἀρχαῖα κείμενα (στὸ ἴδιο, σ. 92-93): «οἱ φιλόχριστοι αὐτοὶ ἀρχιερεῖς, ἐν ᾧ μετεκομίζοντο εἰς τὸν τόπον τῆς ποινῆς ἐντὸς ἐνός καὶ τοῦ αὐτοῦ πλοιαρίου, προητοιμάσθησαν πλήρεις πίστεως καὶ εὐλαβείας εἰς ἀποβίωσιν, ἔψαλαν οἱ ἴδιοι τὴν νεκρώσιμον ἀκολουθίαν, ἰκέτευσαν τὸν Θεὸν τῶν πνευμάτων καὶ πάσης σαρκὸς ὑπὲρ ἀναπαύσεως τῶν ψυχῶν αὐτῶν καὶ εὐλόγησαν ἀλλήλους εἰπόντες τὸ “Μακαρία ἡ ὁδός”». Καὶ εἰδικὰ γιὰ τὸν Δέρκων: «ὁ ὑπέρηρωος οὗτος ἀρχιερεὺς, ὁ ὑπὲρ πάντα ἄλλον τιμώμενος διὰ τὴν ἐμβριθεῖαν, τὴν πολλὴν ἐλευθεροστομίαν του καὶ τὴν γενναιοκαρδίαν, φθάσας εἰς τὸν πυλῶνα τῆς μητροπόλεώς του, ὅπου ἔμελλε νὰ κρεμασθῆ, ἐζήτησεν ἄδειαν νὰ προσευχηθῆ, παρεκάλεσε τὸν ἀγχιονιστὴ νὰ μὴν τοῦ δέσῃ τὰς χεῖρας καὶ λαθῶν ἦν ἐκράτει ἐκεῖνος θηλείαν, τὴν εὐλόγησε τρεῖς σταυροειδῶς ἐκφωνήσας τὸ “εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος” καὶ στραφεὶς πρὸς τὸν ἀγχιονιστὴν εἶπεν βαρεῖα τῆ φωνῆ “ἐκτέλεσε τὴν ἐντολὴν τοῦ ἀσεβοῦς Κυρίου σου”».

68. Πρβλ. Ἄ. Παπαδοπούλου, «Θεολογία», σ. 84-85 (ἀλλὰ καὶ ὀλόκληρο τὸ κείμενο, ποὺ εἶναι μιὰ ἀνάλυση τῆς θεολογίας τῶν λόγων καὶ τῆς σκέψης τῶν νεομαρτύρων). Ἀντίθετα, μπορεῖ νὰ διακρίνει κάποιος τὴν ἀνυπαρξία αὐτῶν τῶν στοιχείων στὶς

Ἔτσι, τὰ κείμενα αὐτὰ ἀποκοτῶν μεγάλη σημασία γιὰ τὴν ὑπὸ ἐξέταση περίοδο, γιὰ ὁλόκληρο τὸ χῶρο τοῦ τουρκοκρατούμενου ἑλληνισμοῦ. Ἡ περίπτωση τῶν μαρτύρων ποὺ σχετίζονται μὲ τὴ Σμύρνη δημιουργεῖ τὶς προϋποθέσεις ἐκεῖνες ποὺ μὲ τὴ σειρά τους μποροῦν νὰ παραγάγουν προτάσεις σχετικὰ μὲ τὴν τρίτη ἀκμάζουσα, μετὰ τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὴ Θεσσαλονίκη, πόλη τῆς αὐτοκρατορίας, εἰδικὰ κατὰ τὴ δευτέρη περίοδο τῆς ἱστορίας τῆς τελευταίας.⁶⁹

Ἡ παρουσία τῶν καταγεγραμμένων αὐτῶν νεομαρτύρων σὲ σχέση μὲ τὴν πόλη τῆς Σμύρνης ἐπιβεβαιώνει τὴ ζωντάνια της, ὅπως ἀποτυπώνεται στὶς ἀγιολογικὲς πηγές τῆς ἐποχῆς. Στὴ Σμύρνη μαρτυροῦν χριστιανοί, καὶ τὰ μαρτύριά τους γίνονται ἀντικείμενο καταγραφῆς ἀπὸ τὴν τοπικὴ, ἀρχικά, καὶ τὴν καθολικὴ ἐν συνεχείᾳ Ἐκκλησία. Εἶναι βέβαιο ὅτι κατὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας δὲν μαρτύρησαν μόνον οἱ περὶ τοὺς διακόσιους γνωστοὶ νεομάρτυρες. Ὁ ἀριθμὸς τους πιθανὸν νὰ εἶναι πολὺ μεγαλύτερος.⁷⁰ Ἀπὸ μόνου του, λοιπόν, τὸ γεγονός τῆς ὑπαρξῆς δώδεκα Σμυρναίων νεομαρτύρων ἀποτελεῖ στοιχεῖο γιὰ τὴν πόλη. Ἀπὸ αὐτὸ πάλι προκύπτουν τὰ ἐπόμενα: α) Πῶς καὶ γιατί οἱ ἄνθρωποι πεθαίνουν γιὰ τὴν πίστη τους μέσα σὲ μιὰ κοινωμία καὶ ὑπὸ μιὰ κρατικὴ ἀρχὴ –τυπικὰ καὶ

διηγήσεις τοῦ θανάτου τῶν ἀντίστοιχων μαρτύρων/ἡρώων τῶν ἐθνικῶν ἀγώνων· βλ. Κ. Ν. Σάθα, *Τουρκοκρατούμενὴ Ἑλλάς, Ἱστορικὸν Δοκίμιον περὶ τῶν πρὸς ἀπότινάξιν τοῦ Ὀθωμανικοῦ ζυγοῦ ἐπαναστάσεων τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους (1453-1821)*, Ἀθήνησι 1869, passim. Γιὰ τὴ σχέση τῶν νεομαρτύρων μὲ τὴν Ἐπανάσταση, βλ. Στ. Παπαδοπούλου, *Νεομάρτυρες*, σ. 86 κ.ἑξ.

69. Γενικὰ γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῶν Ρωμιῶν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας τὴν περίοδο αὐτὴ, βλ. Β. Σφυρόερα, «Ἐπισκόπηση τοῦ ἑλληνισμοῦ κατὰ περιοχές: Μ. Ἀσία», *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους*, τόμ. ΙΑ': Ὁ Ἑλληνισμὸς ὑπὸ ξένη κυριαρχία (1669-1821), *Τουρκοκρατία – Λατινοκρατία*, Ἀθῆναι, Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, 1975, σ. 227-230 (στὸ ἐξῆς: Σφυρόερα, «Μ. Ἀσία»), εἰδ. σ. 230· κυρίως, ὅμως, βλ. τὴν περιγραφή τῆς πόλης καὶ τῶν δραστηριοτήτων της στὸ Κ. Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων, «Αὐτοσχέδιος Διατριβὴ περὶ Σμύρνης», *Ἐρμῆς ὁ Λόγιος* (1817), σ. 521-530, 549-567, εἰδ. σ. 557-558. Πρβλ. Μεταλληνοῦ, *Τουρκοκρατία*, σ. 142. Ἐδῶ ἂς σημειώσουμε καὶ τὸ γεγονός ὅτι τὰ ἀρχαιακὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν πόλη δὲν σώζονται, καθὼς «τὰ δημόσια γραμματοφυλάκια καὶ ἀρχεῖα» καταστράφηκαν κατὰ τὸ σεισμὸ τοῦ 1688, ὁπότε καταδαφίστηκε μεγάλο μέρος τῆς πόλης (Οἰκονόμου, «Αὐτοσχέδιος Διατριβή...», σ. 559· Σολομωνίδου, *Ἐκκλησία*, σ. 39-40).

70. Ὁ Στ. Παπαδόπουλος (*Νεομάρτυρες*, σ. 83) τοὺς ἀνεβάζει σὲ χιλιάδες· ὁ Cavnagos (*Macarios*, σ. 110, σημ. 5) σημειώνει ὅτι ἀπὸ προσωπικὴ ἔρευνα διαπίστωσε μόνου γιὰ τὴν περίοδο 1800-1867 τριάντα νεομάρτυρες.

ἐπίσημα— ἀνεκτική θρησκευτικά.⁷¹ β) Τὸ στοιχεῖο ποὺ κάνει τοὺς Τούρκους κυρίαρχους νὰ προκαλοῦν τὴ μαρτυρία τῶν Ρωμιῶν μέχρις αἵματος μποροῦν νὰ μᾶς τὸ δεῖξουν τὰ κείμενα αὐτὰ ἀναλύοντας τὴν ἀπόφαση τοῦ μάρτυρα νὰ ὁμολογήσει ἐνώπιον τῶν ἀρχῶν.⁷² γ) Καὶ πάλι αὐτὸ δὲν θὰ προκαλοῦσε τὸ ἐνδιαφέρον, ἂν δὲν ἐπρόκειτο γιὰ ὁμολογία-ἀποστροφή τοῦ ἰσλαμισμού, στὸν ὁποῖο ἐν τῷ μεταξὺ εἶχε προσχωρήσει ὁ μάρτυς.⁷³ δ) Ἐδῶ φθάνουμε σὲ ἕνα ἄλλο παράλληλο μέγεθος, ποὺ προβάλλουν τὰ κείμενα αὐτά: τὴν προσχώρηση στὸν ἰσλαμισμό.⁷⁴ Εἰδικὰ γιὰ τὴ Σμύρνη ὑπάρχει

71. Κ. Παπαρηγοπούλου, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς*, Ἀθήνα, ἐκδ. ΔΟΛ, 2006 (στὸ ἐξέηξ: Παπαρηγοπούλου, *Ἱστορία*), βιβλ. 14, τ. 18, σ. 59-62· Μ. Γεδεών, *Ἐπίσημα γράμματα ἀναφερόμενα εἰς τὰ ἐκκλησιαστικά ἡμῶν δίκαια*, Κωνσταντινούπολις 1910, σ. 13, 52 κ.ά· Κ. Ἀμάντου, «Νεομάρτυρες», *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Δ'* (1953-4), σ. 161-167· τοῦ ἴδιου, *Σχέσεις Ἑλλήνων καὶ Τούρκων, ἀπὸ τοῦ 11ου αἰ. μέχρι τοῦ 1821*, Α': *Οἱ πόλεμοι τῶν Τούρκων πρὸς κατάληψιν τῶν ἐλληνικῶν χωρῶν, 1071-1571*, Ἀθήναι, ΟΕΔΒ, 1955, σ. 190· Sugar, *NA Εὐρώπη*, σ. 24 κ.ἐξ., 101-103, 109 κ.ἐξ· Βακαλοπούλου, «Κρυπτοχριστιανοί», *Ἐγκυκλοπαίδεια Πονηριακοῦ Ἑλληνισμοῦ*, τόμ. 6 (2007), σ. 182-199, εἰδ. σ. 183-188· Μεταλληνοῦ, *Τουρκοκρατία*, σ. 75· Ἀπ. Ἐ. Βακαλοπούλου, «Τὰ αἶτια τοῦ ἐξισλαμισμού στὶς ἐλληνικὲς χῶρες κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Τουρκοκρατίας», *Χριστιανικὸν Συμπόσιον 6* (1971), σ. 32-35 (στὸ ἐξέηξ: Βακαλοπούλου, «Αἶτια»), εἰδ. σ. 34· Στ. Παπαδοπούλου, *Νεομάρτυρες*, σ. 35· Χρ. Παπαδοπούλου, *Νεομάρτυρες*, σ. 21-22· Πολλὰ ἀλλάζουν κατὰ τὴ β' περίοδο τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας καὶ τῆς παρακμῆς τοῦ κράτους: βλ. J. H. Kramers, «Othmanli: I. Political and dynastic history», στὸ C. E. Bosworth κ.ἄ. (ἐπιμ.), *The Encyclopedia of Islam*, τόμ. VII (1998), σ. 190-210, εἰδ. σ. 197 κ.ἐξ. Καὶ «Religious Life», στὸ ἴδιο, σ. 221-222. Εἰδικὰ γιὰ τὴ Σμύρνη, βλ. Λ. Φιλίππιδη, «Τὰ προνόμια τῆς ἐλληνικῆς κοινότητος Σμύρνης», *Μικρασιατικά Χρονικά Β'* (1939), σ. 110-116.

72. Βακαλοπούλου, *Ἱστορία*, σ. 236-237· Ἀμάντου, «Νεομάρτυρες», σ. 162 κ.ἐξ., ὅπου ἀναλύονται οἱ κατηγορίες, οἱ αἰτίες καὶ οἱ ἀφορμές· πρβλ. τοῦ ἴδιου, *Σχέσεις Ἑλλήνων καὶ Τούρκων...*, σ. 190 κ.ἐξ· Ἰ. Ἀναστασίου, «Σχεδιάγραμμα», σ. 10-13· Στ. Παπαδοπούλου, *Νεομάρτυρες*, σ. 50 (αἰτίες), σ. 54 (ἀφορμές)· Χρ. Παπαδοπούλου, *Νεομάρτυρες*, σ. 24-25. Πολὴ ἐνδιαφέρουσα παρατηρήσεις καὶ στὸ Μ. Μ. Hasluck, *Christianity and Islam under Sultans*, τόμ. II, Oxford 1929, σ. 452-459.

73. Γ' αὐτὴ τὴν κατηγορία, βλ. Hasluck, *Christianity...*, σ. 442-451· πρβλ. Στ. Παπαδοπούλου, *Νεομάρτυρες*, σ. 74-75· κατὰ τὸν Στ. Παπαδοπούλου ὑπάρχει μιὰ θεωρία «ἀναλογίας», ποὺ προκύπτει εἰδικὰ ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν νικοδημικῶν κειμένων, ἀνάμεσα στὸ σφάλμα καὶ στὸν «κανόνα» τοῦ σφάλματος· βλ. καὶ Ἀ. Παπαδοπούλου, «Οἱ νεομάρτυρες», σ. 58-61.

74. Πρβλ. Σφυρόρα, «Μ. Ἀσία», σ. 228· Sp. Vryonis Jr., *Ἡ παρακμὴ τοῦ μεσαιωνικοῦ ἑλληνισμοῦ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ ἡ διαδικασία τοῦ ἐξισλαμισμού (11ος ἔως*

ή σημαντική ξμμεση μαρτυρία τοῦ Γρηγορίου Ε΄, ὡς ἀρχιδιακόνου τοῦ τότε Σμύρνης Προκοπίου. Ἐκδίδοντας, τὸ 1783, τοὺς «Περὶ Ἱερωσύνης Λόγους» τοῦ Ἰωάννου Χρυσσοστόμου, στὸν Πρόλογό του ἔγραφε ὅτι, ἐξαιτίας τῆς γενικῆς παρακαμῆς τοῦ κλήρου τῆς ἐποχῆς του καὶ προφανῶς τοῦ τόπου του, «κανένας δὲν ἔρχεται εἰς τὴν πίστιν, ἀλλὰ μᾶλλον ἐκπίπτουσιν σωρηδόν».⁷⁵ Μέσα στὰ νεομαρτυρολογικὰ κείμενα βρίσκονται κάθε εἴδους τέτοιες ἐνέργειες: παθητικὴ ἐκ μέρους τοῦ ἐξωμότη ἢ ἐνεργητικὴ ἐκ μέρους τοῦ διώκτη· ἂν καὶ ὀρισμένες φορὲς δὲν εἶναι καθόλου ἔτσι.⁷⁶

Στὸ πλέγμα τῶν σχέσεων, ποὺ δημιουργεῖται στὸν καμβὰ αὐτῶν τῶν κειμένων, ἀποτυπώνεται ζωηρὰ ἢ συμυρναϊκὴ ζωὴ, ἢ πόλη, οἱ ἄνθρωποι, οἱ θεσμοί. Καὶ ἐδῶ χρειάζεται προσοχή, καθὼς δὲν πρέπει νὰ ξεχνᾷ ὁ ἀναγνώστης ὅτι πρόκειται γιὰ ἐκκλησιαστικὰ-θρησκευτικὰ κείμενα, ἀλλὰ καὶ ὅτι ἡ «ἐκκλησιαστικότητα» (δηλαδὴ ἡ σύνδεση μὲ συγκεκριμένη χωροχρονικὰ ἐκκλησιαστικὴ κοινότητα)-θρησκευτικότητα ἀποτελεῖ ἀναπόσπαστο μέρος τῆς ὑπὸ ἐξέταση κοινωνίας: εἶναι τὸ περιβάλλον τους, παράγει τὰ κείμενα καὶ τὰ προσλαμβάνει.⁷⁷ Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο ἡ συμυρναϊκὴ κοινωνία φανερόνεται μέσα ἀπὸ αὐτὰ τὰ κείμενα, διαμορφώνονται τα καὶ παράλληλα διαμορφούμενη ἀπὸ αὐτά.

Ἐπειτα, σ' ἓνα ἐπίπεδο πιδ θεολογικό, ἡ Σμύρνη γίνεται ἡ «Σμύρνη τῶν Μαρτύρων» τῆς. Οἱ μάρτυρες ἀναλαμβάνουν –ὅπως καὶ ὄλοι οἱ ἄγιοι καὶ πάνω ἀπ' ὄλα ἡ ἅγια τοπικὴ ἐκκλησία μὲ μέλη τῆς ὄλους τοὺς χριστιανοὺς Σμυρναίους καὶ κέντρο τὸν «ἄγιό» τῆς, τὸν ἐπίσκοπο– νὰ τὴν προσαγάγουν ἄμωμη καὶ τιμὰ στὸν Θεό, ὡς ζωντανὰ μέλη τῆς μίας Ἐκκλησίας.⁷⁸

15ος αἰώνας), μτφρ. Κ. Γαλαταριώτου, Ἀθήνα, ΜΙΕΤ, 2000, σ. 311 κ.ἑξ. Γενικότερα πάνω στὸ ζήτημα, βλ. Βακαλοπούλου, «Αἶτια», σ. 32-34· Παπαρηγοπούλου, *Ἱστορία*, διβλ. 14, τ. 18, σ. 25 κ.ἑξ.· Sugar, *NA Εὐρώπη*, σ. 45, 109 κ.ἑξ.· Μεταλληνού, *Τουρκοκρατία*, σ. 77 κ.ἑξ.· Σφυρόερα, *Οἱ Ἕλληνες ἐπὶ Τουρκοκρατίας*, Ἀθήνα 1975, σ. 24 κ.ἑξ.

75. «Πρόλογος», σ. 16 στὸ Γ. Μποροβίλου, «Περὶ τῆς καταπτώσεως τοῦ κλήρου στὴ Σμύρνη κατὰ τὸ β' ἡμισυ τοῦ ΙΗ' αἰ.», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν* 8 (1990-1991), σ. 65-86, εἰδ. σ. 80, ὅπου ἡ ἀνατύπωση τοῦ «Προλόγου» τοῦ Γρηγορίου.

76. Ὅρισμένες φορὲς φαίνεται ὅτι ὁ ἐξωμότης ὀδηγεῖται στὴν πράξη χωρὶς ἰδιαίτερο λόγο, ὀφειλόμενο σὲ πίεση ἐξωτερικῆ, κυρίως Τούρκων· Βακαλοπούλου, «Αἶτια», σ. 32-33· Sugar, *NA Εὐρώπη*, σ. 111-112· Νικολάου, «Ἀνέκδοτο ἔγγραφο...».

77. Ὡστόσο, ὁ Delehaye πίστευε ὅτι γενικὰ ἡ κριτικὴ εἶναι πιδ εὐκόλη στὰ κείμενα αὐτὰ ἀπ' ὅτι στὰ ἀντίστοιχα ἀρχαῖα, καθὼς θεωρεῖ τὸ μεγαλύτερο μέρος τους γνήσια καὶ μάλιστα χωρὶς συμβατικότητες («Neomartyrs», σ. 252).

78. Πρβλ. πρ. Κ. Ν. Παπαδοπούλου, «Οἱ ἄγιοι μάρτυρες εἰς τὴν ζωὴν καὶ τὴν πίστιν

Κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς καὶ μεταβυζαντινοὺς ἐγκωμιαστὲς μία πόλη δὲν θαυμάζεται καὶ ἐκτιμᾶται τόσο γιὰ τὰ φυσικὰ τῆς χαρίσματα καὶ πλεονεκτήματα, γιὰ τοὺς ἀνθρώπους τῆς, ὅσο γιὰ τοὺς ἀγίους τῆς, τὰ «δράγματα» τῆς εὐσέβειάς τῆς, ποὺ τὴν ἀπαθανατίζουν στὸ μνημόσυνο τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ ὕπαρξη τέτοιων κειμένων, ἐμφορούμενων ἀπὸ μιὰ τέτοια ἰδεολογία μέχρι πρόσφατα, ἢ ὕπαρξη πίσω ἀπὸ αὐτὰ τῶν προϋποθέσεων τοὺς καὶ ἡ δημιουργία ὕστερα ἀπὸ αὐτὰ μιᾶς μάζας ἐπόμενων προβληματισμῶν ὀφείλουν νὰ καθιστοῦν τὸν ἐρευνητὴ πάντα δύσπιστο στὸν ὑπερτονισμό μεμονωμένων κριτηρίων στὴν ἔκθεση καὶ τὴν ἐρμηνεῖα στοιχείων τῆς σμυρναϊκῆς ἱστορίας. Τὸ φρικτὰ λαμπερὸ παράδειγμα τοῦ τελευταίου ἐπισκόπου τῆς καὶ τοῦ ὑπόλοιπου κλήρου καὶ λαοῦ τῆς δείχνουν –θλιβερὰ εἶναι ἀλήθεια καὶ παρ’ ὅλη τὴν ἀλλαγὴ πολλῶν προϋποθέσεων– τὸ θάσιμο τῆς ὑπόθεσης αὐτῆς.

Τὸ ἀγαπητό, ὅπως λέγεται, ρητὸ τοῦ τελευταίου μητροπολίτη Σμύρνης εἶναι, μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο, βουτηγμένο στὴν –καὶ ἐξηγεῖ τὴν– τελευταία σμυρναϊκὴ νεομαρτυρικὴ σελίδα τῆς ἱστορίας τῆς: «γίνου πιστὸς ἄχρι θανάτου καὶ δώσω σοι τὸν στέφανον τῆς ζωῆς» (Ἀποκ. θ’ 12).

τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας», ἀδημ. διδ. διατρ., Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, 1997, σ. 216· πρβλ. ὅτι τὰ στοιχεῖα ποὺ ἀφοροῦν στὰ κοσμικὰ στοιχεῖα τοῦ μάρτυρα (τόπο καταγωγῆς κ.λπ.) θεωροῦνται ξένα πρὸς τὸν ἐγκωμιασμό τοῦ χριστιανοῦ μάρτυρα: H. Delehay, *Les Passions des Martyrs et les genres littéraires* [Subsidia Hagiographica, 13b], Bruxelles 1921, σ. 204.